

IN BED MET DE KEIZER

IN BED MET DE KEIZER

Een onderzoek naar de seksuele activiteiten en verlangens van de
Romeinse keizers in Suetonius' *De Vita Caesarum*

Thijs Verasdonck

s4344847

Masterscriptie 2019 – 2020

Master Oudheidstudies

Begeleider: prof. dr. E. M. Moormann

Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Status Quaestionis.....	6
Inleiding	8
Hoofdstuk 1.....	11
Seks en seksualiteit in theorie en terminologie	12
Naaktheid bij de Romeinen.....	14
De <i>Ars Amatoria</i>	15
Archeologisch materiaal	18
Conclusie	26
Hoofdstuk 2.....	28
De Julisch-Claudische Dynastie.....	28
De Flavische dynastie.....	36
Conclusie	38
Hoofdstuk 3.....	41
Seks als instrument van de biograaf.....	41
Goed vs. Slecht: <i>Divus</i> vs. <i>Non-Divus</i>	45
Conclusie.....	47
Appendix.....	50
Augustus	50
Fragment 1: Augustus' echtgenotes.....	50
Fragment 2: Augustus dwingt Tiberius om te scheiden	50
Fragment 3: De schanddaden van de Juliae	50
Fragment 4: Augustus, de hypocriet en echtbreker.....	50
Fragment 5: Roddels van zijn vijanden	51
Fragment 6: Augustus en zijn lust voor maagden.....	51
Fragment 7: Haat jegens Augustus	51
Tiberius.....	52
Fragment 8: Augustus over Tiberius.....	52
Fragment 9: Tiberius als goede keizer.....	52
Fragment 10: Tiberius' sekseiland	52
Fragment 11: Tiberius' seksuele fantasieën.....	53
Fragment 12: Tiberius' reputatie	53
Vespasianus	54
Fragment 13: Vespasianus' hebzucht.....	54
Fragment 14: Vespasianus' minnaressen	54
Fragment 15: Vespasianus' humor.....	54

Titus	54
Fragment 16: Titus' lusten	54
Fragment 17: Titus' affaire	55
Domitianus	55
Fragment 18: Domitianus' armoede	55
Fragment 19: Domitianus' wreedheid	55
Bibliografie	57

Voorwoord

In 1534 werd in het Engelse parlement de *Act of Supremacy* aangenomen, waarmee de Anglicaanse kerk een autonoom instituut werd. Koning Henry VIII van Engeland was nu niet enkel monarch en alleenheerser over het Engelse grondgebied, maar ook hoofd van de Anglicaanse kerk. In 1533 ontstond er namelijk een schisma met de katholieke kerk van Rome, omdat Henry VIII zich niet machtig genoeg voelde. Zelfs zijn status als koning kon hem er niet van verzekeren dat hij mocht scheiden van zijn echtgenote Catharina van Aragon om met Anna Boleyn te trouwen, want die macht berustte enkel bij de paus. In de loop van een jaar gebruikte Henry VIII zijn positie en macht als koning om een wet door te voeren in het parlement, die hem op gelijke voet zou stellen met de paus en hem de machtigste man op aarde te maken.

Het idee van macht interesseert mij al jaren en ondanks dat ik een classicus ben, stopt mijn fascinatie voor de ambitieuze machtszoeker niet bij de val van het Romeinse rijk. Ik ben verslaafd aan televisieseries zoals *Rome*, *The Tudors*, *The Young Pope* en *House of Cards*; films zoals *Eye in the Sky*, *Der Untergang* en *The Wolf of Wall Street*; boeken zoals *Game of Thrones* van George R. R. Martin, *The Medici*-reeks van Matteo Strukul en biografieën van Amerikaanse presidenten zoals Reagan, Clinton en Obama. Het is niet alleen uiterst boeiend om te zien hoe grote figuren uit de geschiedenis aan de macht komen, zoals Henry VIII, Cosimo de' Medici en de Amerikaanse presidenten, maar ook aan wat zij doen als zij eenmaal de macht hebben: hoe de Medici familie hun dynastie in stand moet houden; wat je moet doen als je, als Adolf Hitler, macht hebt verworven en die begint kwijt te raken; hoe Reagan, Clinton, Bush en Obama omgingen met de macht om een oorlog te kunnen beginnen. In het Romeinse rijk heeft er binnen de loop van een eeuw een shift in het machtscentrum van Rome plaatsgevonden: de aristocratische bestuursvorm van de senaat maakte plaats voor het monarchale keizerschap. De ambitie van één man, Julius Caesar, heeft de koers van de Romeinse geschiedenis bepaald. Wat Caesar begonnen is, heeft Augustus uiteindelijk afgemaakt. Hij begreep dat om aan de macht te komen je een ingewikkeld schaakspel moest spelen waarbij elke verkeerde zet fataal kon zijn. Niet alleen was het nodig om goede militaire kennis te hebben, maar je moest ook weten met wie een verbond te smeden en met wie niet. Wie de juiste bondgenoten waren. Wie je tot vijand kon maken en wie niet. Hoe je de massa en de elite achter je moest krijgen en hoe je gebruik moest maken van je stand en familienaam.

Het concept 'macht' alleen is echter nog geen duidelijk uitgangspunt voor een onderzoek. Ik moest daarom op zoek naar een specifiek onderwerp. Mijn interesse in macht leidde al snel naar iets in de wereld van de Romeinse keizers en omdat ik onderzoek wilde doen naar primaire literaire bronnen kwam ik al snel uit op de *De Vita Caesarum* van Gaius Suetonius Tranquillus (kortweg Suetonius). Suetonius was een Romeinse biograaf die leefde van ca. 70 tot 140 n.Chr. en een belangrijke bron is voor de geschiedschrijving van de Vroege Keizertijd en de levens van de Romeinse keizers, van Julius Caesar tot aan Domitianus. Suetonius' werk behandelt verschillende aspecten van de levens van de keizers, zoals hun jeugd, uiterlijk, militaire campagnes en politieke successen. Een aspect dat ook bij iedere keizer aan bod komt, is hun seksleven. Dit aspect was tot een paar decennia terug nog een taboe in de onderzoekswereld en vertalingen van de *De Vita Caesarum* in het Engels sprongen plots over naar het Italiaans zodra de tekst te pervers werd voor de vertaler. Ik raakte gefascineerd door de seksuele aspecten van de levens van de keizer en de ultieme horrorverhalen die Suetonius beschrijft en ik besloot deze tot onderwerp te maken van mijn onderzoek. Wat de invloed is van de beschrijvingen van de sekslevens van de keizers op het beeld dat Suetonius van hen geeft en op het beeld van de keizerlijke machtsstatus staat daarom centraal in dit onderzoek.

Gedurende dit onderzoek heb ik veel steun ondervonden aan mijn ouders, mijn broer, mijn vriendin en mijn vrienden: veel dank voor jullie liefde en aanmoedigende woorden. Speciale dank gaat uit naar drie personen. Ik wil Peter Verasdonck bedanken, die als leek op het gebied van Oudheidstudies, met plezier en trots mijn teksten heeft nagelezen. Ik wil Christian Kicken bedanken voor zijn waardevolle feedback en stand vaste vriendschap. Zijn inzichten hebben mij veel geleerd. Bovenal wil ik Eric Moormann bedanken voor de leerzame, gezellige en interessante gesprekken over alles wat met seks uit de Romeinse oudheid te maken heeft, zijn geduld, zijn vertrouwen en vooral zijn mentorschap.

Status Quaestionis

Een grootschalig onderzoek dat de Romeinse seksuele moraal in de Vroege Keizertijd probeert vast te stellen, bestaat niet. Ik heb voor dit onderzoek een selectie gemaakt van zowel primaire bronnen als wetenschappelijke artikelen en werken, die mij helpen om zelf een beeld te vormen van wat een 'Romeinse seksuele moraal in de Vroege Keizertijd' precies inhoudt. *Erotik in der Römischen Kunst* van archeologe Angelika Dierichs uit 1997 is een waardevol beginpunt voor een onderzoek dat zich in de wereld van de Romeinse erotische kunst wil wagen. Ze bespreekt verschillende kunstwerken, waaronder mozaïeken, sculpturen, wandschilderingen en reliëfs die met name in Italië gevonden zijn over de hele periode van het Romeinse rijk. Haar analyse van de wandschilderingen in Pompeii, die ook in dit onderzoek aan bod zullen komen, geven een uitgebreide beschrijven met iconografische uitleg. *Sex on show: seeing the erotic in Greece and Rome* van classica Caroline Vout uit 2013 is een recenter overzicht van erotische kunst in de Griekse én Romeinse wereld en is wat betreft de hoeveelheid behandelde kunstwerken uitgebreider dan het werk van Dierichs. Dierichs' analyse van de wandschilderingen in Pompeii is echter gedetailleerder dan die van Vout. Beide werken zijn dan ook van belang voor het creëren van een overzicht van kunstwerken uit de Vroege Keizertijd die van erotische aard zijn.

Vóór het bepalen welke seksuele handelingen en activiteiten die normaal en abnormaal waren voor de Romeinen, heb ik eerst vastgesteld wat de verschillende termen die in dit onderzoek aan bod komen, betekenen. Dit heb ik gedaan aan de hand van het debat over 'seksualiteit' tussen Michel Foucault en het sociaal constructionisme enerzijds en John Boswell en het essentialisme anderzijds. Dit debat centreert zich rondom de betekenis en geschiedenis van het sociale construct 'seksualiteit'. Is zij een uitvinding of ontdekking? Het debat wordt verder toegelicht in mijn theoretisch kader in de inleiding.

Archeoloog John Clarke kiest ervoor in *Looking at Lovemaking: Constructions of Sexuality in Roman Art 100 B.C. – 250 A.D.* uit 2001 om het debat van het sociaal constructionisme vs. het essentialisme te belichten en de keuze te maken om de termen 'seksualiteit', 'heteroseksueel' en 'homoseksueel' niet te gebruiken, omdat de contemporaine terminologie de antieke context zoals hij deze reconstrueert niet juist kan omschrijven. In zijn onderzoek verwerpt hij ieder idee om vanuit onze hedendaagse sociaal-culturele bril naar de erotische Romeinse kunst te kijken, maar focust zich op het idee om de kunst te benaderen zoals het voor het Romeinse publiek bedoeld moet zijn geweest. Hij doet dit aan de hand van een methodologie met de volgende vragen: "*Who made it? (artist); when was it created? (date); who paid for it? (patronage); who looked at it? (intended audience); where did people look at it? (physical context); under what circumstances did people look at it? (use and purpose of object); what else does it look like? (iconographic models).*"¹ Hij gaat onder andere in op de erotische wandschilderingen in Pompeii en de betekenis die zij gehad moeten hebben voor hun beoogde publiek. Hij is hierin uitgebreider dan Dierichs. Zijn theorieën houden nadrukkelijk rekening met de locatie waarop de verschillende wandschilderingen gevonden zijn. Klassiek archeoloog Stefan Ritter's artikel *Zur Situierung erotischer Bilder in der pompejanischen Wandmalerei* sluit aan op het werk van Clarke en kijkt naar de rol van wandschilderingen met seksuele inhoud in Romeinse *villae* en *domus* en wat hun aanwezigheid betekent voor de functies van de kamers waarin zij aangetroffen zijn. Zijn conclusies komen veelal met die van Clarke overeen: hun aanwezigheid hoeft niet altijd te duiden op een seksuele functie van het vertrek.

Niet alleen primaire literatuur en archeologisch en iconografisch bronmateriaal komen aanbod in het onderzoek naar wat de Romeinse seksuele moraal is, maar ook het idee dat de Romein heeft over de term 'nudus' en welke rol naaktheid speelde binnen de Romeinse samenleving. Hierbij zijn *Sex: Vice and Love from Antiquity to Modernity. Classical Receptions* van Alastair Blanshard uit 2010 en *The Roman Nude: Heroic Portrait Statuary 200 B.C.–A.D. 300* van Christopher Hallett uit 2005 belangrijk. Zij focussen zich deels op de rol van naaktheid binnen de Romeinse samenleving. Ze bespreken het effect van naaktheid in Romeinse kunst, haar invloed vanuit de Griekse cultuur, en welke betekenis naaktheid had binnen de Romeinse gemeenschap.

¹ Clarke (2001), p. 11.

In het tweede deel van dit onderzoek dat zich specificeert op de voorstelling van de seksuele activiteiten en verlangens van de Romeinse keizers in Suetonius' *De Vita Caesarum* heb ik me vooral gericht op eigen onderzoek en bevindingen. Dit onderzoek heb ik ondersteund met secundaire literatuur die gaan over de onderwerpen waarover ik schrijf. *From Ceremonial to Sexualities: A Survey of Scholarship on Roman Marriage* van Suzanne Dixon heeft inzicht gegeven in hoe scheidingen te werk gingen in de Vroege Keizertijd en op welke manier tegen het proces van hertrouwen en scheiden aangekeken werd. Hierdoor heb ik een beeld kunnen vormen van de rol van politieke huwelijken bij keizers als Augustus. *Marriage and Sexuality in Republican Rome: A Roman Conjugal Love Story* van Eva Cantarella sluit aan op het onderzoek van Dixon en wijdt verder uit over het rouleren van echtgenotes in de Romeinse elite om voor nageslacht te zorgen. Voor de legaliserende teksten van de *Lex Julia* en de betekenis van die wetten heb ik *Women and the law in the Roman Empire: A sourcebook on marriage, divorce and widowhood* van Judith Grubbs gebruikt om te onderzoeken in welke mate Augustus zijn eigen huwelijkswetten overtreedt op seksueel gebied. Annelise Freisenbruch's *Caesars' Wives: Sex, power, and politics in the Roman Empire* heeft een beeld gegeven van de rollen die vooraanstaande vrouwen en keizerinnen aan het keizerlijke hof hadden (vrouwen als Livia, Agrippina, Messalina en Caenis). Bij het onderzoek naar de seksuele partners in de seksuele activiteiten en verlangens van keizer Tiberius en Titus heb ik gebruik gemaakt van Lauren Caldwell's *Roman Girlhood and the Fashioning of Femininity* die schrijft over de seksuele status van *puellae* in de Romeinse samenleving. Daarbij heb ik ook gekeken naar de betekenis van de term "*exoletus*" die door John Boswell in zijn *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality* in 1980 beschreven wordt en de reactie hierop van Craig Williams in zijn *Roman Homosexuality* uit 2010. De bevindingen van John Pollini in zijn *The Warren Cup: Homoerotic Love and Symposial Rhetoric in Silver* zijn van belang geweest voor het onderzoeken van het fenomeen "voyeurisme" in de Vroege Keizertijd aan de hand van archeologisch bronmateriaal. Thomas McGinn's *The economy of prostitution in the Roman world: a study of social history & the brothel* heeft tenslotte, voor het onderzoek naar de seksuele activiteiten en verlangens van keizer Vespasianus, inzicht gegeven naar de prijs van prostituees in de Vroege Keizertijd.

In de synthese van dit onderzoek waar ik de resultaten en bevindingen van de eerste twee hoofdstukken samenvoeg komt het werk *Reports about the „Sex Life“ of Early Roman Emperors – An Example of Character Assassination?* van Jan Meister aan bod. Hierin worden de geruchten omtrent de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers die in Suetonius' *De Vita Caesarum* gebruikt worden besproken. Meister vraagt zich, net als ik in dit onderzoek zal doen, af wat de functie is van deze geruchten. Een term die hij hierbij frequent aanhaalt is 'karaktermoord'.

Inleiding

“Everything in the world is about sex, except sex; sex is about power.”

Dit citaat van apocriefe herkomst wordt over het algemeen aan de Ierse auteur Oscar Wilde toegeschreven. Het personage Frank Underwood gebruikt de woorden in het Netflix drama *House of Cards* om zijn beluste visie en idealen binnen de Amerikaanse politiek te omschrijven. De Amerikaanse auteur Michael Cunningham gebruikte ze in een interview voor de *Provincetown Arts* in 1995, maar ontkent het brein achter de woorden te zijn. In moderne literatuur komt het citaat voor het eerst voor in 1995 in geparafraseerde vorm bij psychiater Robert Klitzman in zijn boek *In a House of Dreams and Glass: Becoming a Psychiatrist by Robert Klitzman M.D.* Het citaat, zoals hierboven geschreven, is overgenomen uit *Constructing and Deconstructing woman's power* van Amerikaans psychiater Robert Glick. Het citaat heeft een universele bekendheid gekregen en wordt door menig wetenschapper of artiest in eigen versie gebruikt. De herkomst of originele auteur is voor dit onderzoek echter niet van belang. De waarde van deze quote voor mijn onderzoek ligt in zijn betekenis. De begrippen ‘sex’ en ‘power’ (‘seks’ en ‘macht’) spelen een essentiële rol binnen dit onderzoek dat gaat kijken naar de portrettering van seksuele activiteiten en verlangens van Romeinse keizers in de Vroege Keizertijd.

Seks is de meest diverse constante die de mensheid kent. Het is zowel een bron van lust en genot, als een noodzakelijk onderdeel van ons bestaan en ons voortbestaan. Zolang er mensen zijn, is er seks, en zolang er seks is, zijn er mensen. Toch is seks, constant als het is, een net zo divers fenomeen met honderden verschillende vormen die zich in tijd en samenleving ontwikkelen: van het eens geaccepteerde pederastie tot de nu ongewenste pedofilie, van het huwen van een kersverse twaalfjarige maagd in middeleeuwse tijden tot het idee van wachten op seksuele volwassenheid in de hedendaagse samenleving. Zo zeker als de aanwezigheid van seks binnen een antropomorfe samenleving is, zo zeker is het volgende gegeven: waar seks gaat, volgt macht snel. Macht speelt ongetwijfeld niet voor iedereen of tijdens elke vrije partij een beduidende rol, maar het blijft een onmisbare factor in welke samenleving of tijd we ons ook bevinden. De Romeinse man ruilde zijn dominante positie niet snel in voor een ondergeschikte seksuele positie, omdat hij daarmee tevens zijn machtspositie kwijt zou raken. In onze huidige samenleving speelt macht nog steeds een belangrijke rol binnen seksuele activiteiten en verlangens: bondage, handboeien, *spanken*, *choking*, dominante en ondergeschikte rollen.

De hoofdvraag die centraal staat in mijn onderzoek is: “op welke manier worden de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers in de Vroege Keizertijd gebruikt in Suetonius’ *De Vita Caesarum* met betrekking tot de beeldvorming van de keizer en zijn keizerlijke machtsstatus?” Aan de hand van deze vraag wil ik gaan onderzoeken op welke manier de biograaf Suetonius de seksuele activiteiten en verlangens van keizers inzet om op goede of slechte wijze vorm te geven aan het beeld van de keizer en zijn keizerlijke machtsstatus. De periode van de Vroege Keizertijd die in dit onderzoek besproken wordt is te dateren tussen 27 v.Chr. en 96 n.Chr. Hierbij beslaat de periode het eerste jaar waarin Augustus officieel keizer van het Romeinse Rijk is tot de dood van de door Suetonius als laatste beschreven keizer Domitianus. Julius Caesar, die als eerste ‘keizer’ besproken wordt in *De Vita Caesarum*, wordt in dit onderzoek achterwege gelaten. De reden hiervoor is dat de politieke status van Julius Caesar niet van gelijke grond was als die van de op hem volgende keizers. Caesar wordt beschouwd als consul en dictator en hoewel hij de weg vrij gebaad heeft voor het principaat in Rome, is hij nooit officieel keizer geweest van het Romeinse Rijk. Omdat in dit onderzoek gekeken wordt naar de portrettering van de keizer en zijn keizerlijke machtsstatus, is het van belang dat de besproken keizers een functie en titel hadden die onder hun principaat als legitiem beschouwd werd. Het gaat er dus om dat het Romeinse volk hun leider als keizer beschouwde. Dit was bij Julius Caesar nog niet het geval. Daarnaast is uit de elf overgebleven keizers in de *De Vita Caesarum* een selectie gemaakt van keizers die in dit onderzoek besproken zullen worden. Deze selectie bestaat uit Augustus, Tiberius, Vespasianus, Titus en Domitianus. Voor deze selectie is gekozen om een gebalanceerd beeld te kunnen vormen van de keizers uit deze periode. Augustus en Tiberius representeren de eerste twee keizers van de Julio-Claudische dynastie uit de beginperiode van de Vroege Keizertijd en Vespasianus, Titus en Domitianus vormen, als de Flavische dynastie, het einde van die periode. Daarnaast is de selectie gebaseerd op Suetonius’ waardeoordeel van de

acties en daden van de besproken keizers en op de *divus*-status die aan enkelen van deze keizers is toegewezen door de senaat. In verschillende gevallen heeft de senaat – na de dood van de betreffende keizer – ervoor gekozen om een keizer de status *divus* toe te kennen en daarmee de overleden keizer te eren en vergoddelijken. Augustus, Vespasianus en Titus zijn bestempeld met de titel *divus* en Tiberius en Domitianus niet. In de loop van dit onderzoek zal duidelijk worden of deze door de senaat toegewezen status invloed heeft op de portrettering van de keizers door Suetonius. Is het beeld dat hij van de keizers geeft positiever wanneer zij na hun overlijden de titel *divus* ontvangen hebben van de senaat? Deze onderverdeling is van belang als ik in hoofdstuk 3 ga kijken naar het beeld dat Suetonius vormt van de keizer en zijn keizerlijke machtsstatus aan de hand van zijn seksuele activiteiten en verlangens.

De methodiek die ik gebruik in dit onderzoek bestaat uit het vormen van een theoretische basis, aan de hand van de historisch-seksuologische opvattingen van Foucault en het sociaal constructionisme, het analyseren van archeologisch bronmateriaal en literaire teksten – met name Suetonius' primaire bronmateriaal – en vervolgens het toepassen van de verzamelde informatie op de beeldvorming van de keizers. Dit is verdeeld in drie hoofdstukken die ieder weer hun eigen methode gebruiken.

In hoofdstuk 1 zal ik het fundament leggen voor dit onderzoek. De deelvraag die hierbij centraal staat is: “wat was de Romeinse seksuele moraal ten tijde van de Vroege Keizertijd?” Hierbij stel ik het theoretisch kader van dit onderzoek op, dat kijkt vanuit historisch-seksuologisch perspectief naar het debat van het sociaal constructionisme en het essentialisme, het penetratiemodel en de rol van machtsverhoudingen binnen seksuele activiteiten en relaties. Terminologische kwesties worden behandeld en uiteengezet voor het verloop van dit onderzoek, waarbij onder andere gekeken wordt naar de begrippen ‘seks’, ‘seksualiteit’, ‘heteroseksueel’, ‘homoseksueel’, ‘biseksueel’ en ‘seksuele moraal’. Vervolgens wordt aan de hand van filologisch en iconografisch onderzoek gekeken naar het literaire primaire en archeologische bronmateriaal. De selectie van dit bronmateriaal dateert, conform het uitgangspunt van dit onderzoek, uit de periode tussen 27 v.Chr. en 96 n.Chr. De literaire bronnen bestaan uit poëzie, leerdicht en politieke of legaliserende teksten, de archeologische bronnen omvatten de opgravingen in Pompeii, wandschilderingen, sculpturen en de Warren Cup. Aan de hand van het in dit hoofdstuk vastgestelde theoretische kader en het bronmateriaal wordt de seksuele moraal gedefinieerd voor de Romeinse elite in de Vroege Keizertijd.

Hoofdstuk 2 behandelt de deelvraag: “wat is de toon waarin de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers beschreven worden in het licht van de Romeinse seksuele moraal in de Vroege Keizertijd?” Ik ga in op de primaire bronnen van Suetonius die betrekking hebben op de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers en analyseer hoe deze in verhouding staan tot de bevindingen uit hoofdstuk 1. Daarnaast behandel ik de toon die Suetonius gebruikt bij het beschrijven van deze verhalen aan de hand van drie vragen: “welke terminologie gebruikt hij?”, “bestempelt hij de seksuele activiteiten en verlangens als gerucht of als feit?” en “verbindt hij aan zijn beschrijvingen morele waardeoordelen die het beeld van de keizer beïnvloeden?”

In hoofdstuk 3 pas ik de bevindingen van hoofdstuk 1 en 2 toe. Hierbij worden twee deelvragen behandeld: “hoe worden de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers gebruikt als instrument om een beeld te vormen van de keizer en de keizerlijke machtsstatus?” en “wat is het verschil in het gebruik van de seksuele activiteiten en verlangens voor Suetonius' beeldvorming van de ‘goede’ keizers en de ‘slechte’ keizers?” Daarbij kijk ik naar *hoe* Suetonius de seksuele activiteiten en verlangens van de keizer inzet om een goed of slecht beeld van hem te vormen. Vervolgens naar *wanneer* hij seks gebruikt in zijn beschrijving van de keizers en uiteindelijk *op welke manier* hij dit doet en hoe dit in verband staat met andere elementen uit het leven van de betreffende keizer, die Suetonius beschrijft om een beeld van hem te vormen. De populariteit, de ‘goedheid’ of ‘slechtheid’, van de keizers is gebaseerd op andere (niet seksueel expliciete) passages van Suetonius uit het leven van de keizer. Hoe schrijft Suetonius over de rest van het leven van de keizer? Doet hij dit met een focus op zijn goede of slechte daden? Beschrijft Suetonius de reacties van het volk en hoe zij denken over bepaalde acties en daden? Mijn verwachting is hierbij dat Suetonius bij de populaire keizers, oftewel de keizers met een *divus*-titel over wie weinig slechts gemeld wordt, gematigd blijft ten aanzien van hun ongeaccepteerde seksuele activiteiten en verlangens.

Nu ik een beeld geschetst heb van waar dit onderzoek naar moet leiden, rest mij alleen nog de preutse lezer te waarschuwen voor wat er volgen gaat. Waarbij ik mezelf meteen kan aansluiten in de lange apocriefe traditie van Cunningham, Glick, Klitzman, Underwood en Wilde:

“Everything in this research is about sex, except sex; sex is about power.”

Hoofdstuk 1

De Romeinse seksuele moraal in de Vroege Keizertijd

Zoals we in de inleiding gezien hebben is seks een diverse constante in het menselijke bestaan. Het idee en doel van seks zijn constant, maar haar uitvoering en vormen zijn divers. Men heeft de welbekende vormen zoals vaginale, orale of anale seks, masturbatie, hetero-, homo- of biseksuele gemeenschap. De minder bekende vormen of seksuele fetisjen zoals bondage, podofilie, urofilie, voyeurisme en swingen. Maar ook de bij wet verboden en ongeaccepteerde vormen als verkrachting, seksuele intimidatie, bestialiteit, necrofiele en pedofiele activiteiten, of aanranding. Seks is een bron van lust. Seks is een reden voor verdriet. Seks is een verslaving. Seks is te koop en seks verkoopt. Seks is een uiting van macht. Is seks consensueel? Is seks alleen voor man en vrouw? Is seks leeftijdsgebonden? Is seks voor iedereen van belang? Al deze vormen, vragen en ideeën van seks en seksualiteit leiden in een bepaalde tijd en binnen een bepaalde etnische groep tot een vastgesteld stelsel van seksuele ‘normen en waarden’. Een groep bepaalt als collectief wat geaccepteerd seksueel gedrag is en wat niet. Dit geheel aan geaccepteerd en niet geaccepteerd seksueel gedrag van een zekere cultuurbepaalde of etnische groep in een bepaalde tijdszone noemen we de ‘seksuele moraal’.

De deelvraag van dit hoofdstuk is: “wat was de Romeinse seksuele moraal ten tijde van de Vroege Keizertijd?” Met het beantwoorden van deze vraag kan ik in de volgende hoofdstukken het seksuele gedrag van de geselecteerde Romeinse keizers in de Vroege Keizertijd in het biografische werk van Suetonius bestuderen. Dit hoofdstuk is daarom een essentieel fundament voor de rest van het onderzoek, zoals voorspel een essentieel begin is voor een goede vrijpartij. Het is van belang om in dit hoofdstuk een zo breed mogelijk beeld te geven van wat die Romeinse seksuele moraal in de Vroege Keizertijd precies inhoudt. Dit beeld probeer ik te vormen aan de hand van een interdisciplinair onderzoek naar verschillende casusstudies uit de Vroege Keizertijd. Deze disciplines zijn literair, archeologisch en iconografisch onderzoek. Aan de hand van het literaire bronmateriaal van Ovidius kan ik een beeld vormen van de seksuele moraal van de Romeinse eliteman. Aan de hand van het archeologisch materiaal doe ik hetzelfde voor zowel de lagere klassen als de elite. Het uitgangspunt van dit onderzoek is echter om een beeld te vormen van de seksuele moraal zoals deze voor de Romeinse eliteman centraal stond. De reden hiervoor is dat de primaire bron die in dit onderzoek centraal staan, namelijk de *De Vita Caesarum* van Suetonius, geschreven is door een Romeinse eliteman, gaat over Romeinse elitemannen, én geschreven is voor Romeinse elitemannen. De seksuele moraal die in dit hoofdstuk onderzocht wordt heeft betrekking op de Romeinse elitemannen in het midden van het Italisch schiereiland. Een seksuele moraal opstellen voor de Romeinse eliteman in het hele Romeinse Rijk behoeft een groter literair en archeologisch onderzoek, omdat er binnen het Romeinse Rijk sprake is van verschillende etnische en culturele bevolkingsgroepen. Hoe de Romeinse eliteman in Iberië naar seks keek kan verschillen van de manier waarop de Romeinse eliteman in Griekenland of Gallië dat deed. Het iconografisch, archeologisch en literair bronmateriaal voor dit onderzoek is afkomstig uit Pompeii en Rome en richt zich dan ook op de bevindingen uit dat gebied. Wanneer er in dit onderzoek dan ook sprake is van de seksuele moraal van de Romeinse eliteman, dan is dit de seksuele moraal gecentreerd in het midden van het Italisch schiereiland.

Dit hoofdstuk is ingedeeld op zo’n manier dat de bronnen uit de verschillende disciplines een voor een besproken worden. Ten eerste zal ik onder het kopje ‘seks en seksualiteit in theorie en terminologie’ de belangrijkste begrippen en theorieën uiteenzetten, die in dit onderzoek gebruikt worden. Het onderzoek van John Clarke (*Looking at Lovemaking: constructions of sexuality in Roman Art*) is hierbij een belangrijke bron en levert ook bij het onderzoek naar de seksuele afbeeldingen in Pompeii en Rome belangrijke inzichten. Vervolgens zal ik aan de hand van archeologisch materiaal en de seksstudies op het gebied van de Romeinse samenleving van Alastair Blanshard (*Sex: Vice and Love from Antiquity to Modernity*), Christopher Hallett (*The Roman Nude: Heroic Portrait Statuary 200 B.C.–A.D. 300*) en Caroline Vout en (*Sex on Show: Seeing the Erotic in Greece and Rome*) kijken naar de rol van naaktheid in de Romeinse samenleving in de Vroege Keizertijd. Tenslotte kijk ik naar twee casestudies: de *Ars Amatoria* van Ovidius en seksvoorstellingen op wandschilderingen uit Pompeii en de *Villa della Farnesina* in Rome. Ovidius’ *Ars Amatoria* is geschreven ten tijde van keizer Augustus en is een handleiding tot verleiden, waarin expliciet

aandacht wordt geschonken aan seks. Het werk van Ovidius schetst een beeld van de manier waarop de Romeinse elite naar seks kijkt. Daarnaast zal ik me focussen op voorstellingen met seksuele inhoud uit Pompeii en Rome uit de regeerperiode van Augustus tot Domitianus, zodat ik niet alleen de literaire bronnen bestudeer, maar ook de archeologische bronnen.

De behandeling van zowel literaire bronnen als archeologisch materiaal berust op het feit dat we op deze manier beide kanten van de medaille kunnen zien. De literaire bronnen zijn geschreven door mannen uit de Romeinse elite en zijn bedoeld voor de geringe groep van Romeinse burgers die konden lezen. Deze laatste voorwaarde is niet van toepassing bij archeologisch materiaal. Iedereen met functionerende ogen kon toeschouwer zijn van bijvoorbeeld wandschilderingen met seksuele inhoud. Bij archeologisch materiaal kan echter ook nog onderscheid gemaakt worden tussen de elite toeschouwer en de toeschouwer uit lagere kringen. Seksuele afbeeldingen in de *Villa della Farnesina* waren bestemd voor Romeinen uit de elite en de seksuele afbeeldingen in de suburbane thermen van Pompeii richtten zich juist niet tot de Romeinse elite. Bij archeologisch bronmateriaal dat *in situ* gevonden is het dus van belang om het beoogde publiek vast te stellen. Dit beoogde publiek heeft op zijn beurt weer invloed op de manier waarop we het bronmateriaal moeten interpreteren.

Seks en seksualiteit in theorie en terminologie

Seks wordt in het Nederlands als volgt gedefinieerd: “handelingen en gevoelens die te maken hebben met lichamelijke opwindning en vrijen”.² De term seksualiteit wordt omschreven als: “beleving van seks”.³ Bij een onderzoek naar seks, seksualiteit en de seksuele moraal voor de Romeins elite in de Vroege Keizertijd is echter een genuanceerdere definitie nodig van deze termen en de theorie die hierachter schuilt. Onder ‘seksuele moraal’ versta ik “het geheel van geaccepteerd en niet geaccepteerd seksueel gedrag van een zekere etnische groep in een bepaalde tijdszone”. Hoe zit het dan met de termen ‘seks’ en ‘seksualiteit’? Aan de hand van mijn definitie van seksuele moraal valt immers af te leiden dat deze verschilt per etnische groep en per tijdszone. Seks en seksualiteit zijn dus concepten die zich ontwikkelen door de tijd heen, dat is, als deze concepten er altijd al zijn geweest. Elke onderzoeker die zich met deze concepten bezighoudt in historische context komt vroeg of laat uit bij het werk van de Franse filosoof Michel Foucault. Sinds de eerste uitgave van zijn *History of Sexuality* is er een debat ontstaan binnen de moderne literatuur over het idee en de constructie van de termen ‘seks’ en ‘seksualiteit’. Aan de ene kant staan Foucault en het sociaal constructivisme (ook wel bekend als het sociaal constructivisme) en aan de andere kant staan de Amerikaanse historicus John Boswell en het essentialisme.

Foucault’s bevindingen waren dat de huidige en algemeen geaccepteerde theorie over seksualiteit foutief was. Deze stelde namelijk dat er tijdens de middeleeuwen en de renaissance een geaccepteerd en open dialoog was over seksualiteit, die in de zeventiende eeuw door de bourgeoisie onderdrukt werd om economisch verval te voorkomen door de energie die mensen zouden verspillen aan seksuele verlangens.⁴ Seks die niet enkel diende voor voortplanting werd dus onderdrukt. Daaruit volgde dat de theorie ontstond dat we onszelf enkel konden bevrijden van die onderdrukking door open over onze seksualiteit te praten.⁵ Die onderdrukking zou dan in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw pas bevrijd worden in de seksuele revolutie. Volgens Foucault was dit simpelweg niet waar. Al sinds de zeventiende eeuw was er een groei in de dialoog over seksualiteit en die dialoog begon te veranderen. In plaats van dat seks vulgair en lustvol of met het oog op voortplanting bedoeld was, ontwikkelde de algemene opvatting zich tot een nieuwe dialoog waarin seks en seksualiteit als een wetenschap (*scientia sexualis*) beschouwd werden.⁶ Foucault vervolgt zijn *History of Sexuality* door zijn ideeën van macht toe te voegen aan zijn bevindingen over seksualiteit. Het doel is dan ook het analyseren van een zekere vorm van kennis over seks, niet wat betreft onderdrukking of de wet, maar wat betreft macht.⁷ Macht is hierbij niet een samenspel van instituties en mechanismes die de onderdanigheid van de burgers in een land of staat verzekeren. Macht is volgens Foucault in eerste instantie een veelheid van krachtsverhoudingen die

² Van Dale Online Nederlands (Geraadpleegd op 4-2-2020), s.v. seks.

³ Van Dale Online Nederlands (Geraadpleegd op 4-2-2020), s.v. seksualiteit.

⁴ Foucault (1978), p. 6.

⁵ Foucault (1978), p. 5.

⁶ Foucault (1978), p. 58.

⁷ Foucault (1978), p. 92.

intrinsiek zijn aan de omgeving waarin ze te werk gaan en die hun eigen idee van organisatie waarborgen. Macht is ook het proces dat, door oneindige strijd en confrontaties, zowel transformeert, als zich versterkt, of deze krachtsverhoudingen omdraait. Macht is de steun die deze krachtsverhoudingen vinden in elkaar, en daarbij een soort ketting of systeem vormen, of net andersom, de verschillen en contradicties waardoor ze van elkaar geïsoleerd worden. En ten slotte is macht de strategieën waarin ze hun effect laten zien, wiens algemene opzet of institutionele kristallisering ingebouwd zijn in het *staatsapparaat*, in de formulering van de wet, in de sociale hegemonieën.⁸ Wat Foucault hiermee bedoelt is dat macht niet alleen te vinden is bij autoritaire instanties, maar in alle relaties voorkomt. Macht komt dus ook voor bij mensen die onderdrukt zijn en niet alleen in ‘negatieve’ zin. Macht is ook vaak creatief. Hij beargumenteert dat het idee van macht grote invloed heeft gehad op de constructie van seksualiteit. Vier bronnen van kennis en macht hebben bijgedragen aan deze constructie van seksualiteit: hysterisatie van het vrouwelijk lichaam, pedagogisering van kinderlijke seks, socialisatie van voortplantingsgedrag en de psychiatrisering van perverse verlangens. De hysterisatie van het vrouwelijk lichaam slaat op het proces dat het vrouwelijk lichaam beschouwd werd als iets dat vol was van seksualiteit, waarbij het werd gebruikt als bron en onderzoeksobject binnen de medische wereld. De pedagogisering van kinderlijke seks stelt dat alle kinderen geneigd zijn zich bezig te houden met seksuele activiteiten en dat dit gevaarlijk is. Volgens de socialisatie van voortplantingsgedrag is het de verantwoordelijkheid voor koppels om zich voort te planten, omdat het een positief effect heeft op de samenleving. Als resultaat daarvan werd seks die niet voor voortplanting bedoeld was, bestempeld als non-productief en negatief. Ten slotte de psychiatrisering van perverse verlangens, die zich bezighoudt met het identificeren van seksuele ‘ziektes’. Dit werd gedaan om deze perverse verlangens proberen in te dammen, maar had volgens Foucault het tegenovergestelde effect doordat het aantal seksuele verlangens op deze manier alleen maar toenam.⁹

Hoe zit het dan precies met Foucault’s ideeën over de begrippen ‘seks’ en ‘seksualiteit’? Zijn visies zijn vergelijkbaar aan die van het sociaal constructionisme. Deze stelt dat de seksuele oriëntatie van een individu een cultureel en historisch kenmerk is, in plaats van een natuurlijk kenmerk. De termen ‘heteroseksueel’ en ‘homoseksueel’ zijn dan ook recente uitvindingen. Foucault gaat hier dus zelfs nog een stap verder in door te stellen dat het principe ‘seksualiteit’ ook een recente (negentiende-eeuwse) uitvinding is. Individuen die zich hiervoor bezighielden met seksuele activiteiten met iemand van hetzelfde geslacht kunnen dan ook niet gelabeld worden met de term ‘homoseksueel’. Deze modi van persoonlijke en sociaal-culturele identiteit (hetero-, homo- en biseksuele oriëntaties) bestonden dus niet vóór de negentiende eeuw. Tegenover het sociaal constructionisme staat het essentialisme. Deze stroming stelt dat seksuele oriëntatie een objectief, intrinsiek en van cultuur losstaand deel van een individu is. Hoewel seksuele oriëntaties zich in verschillende manieren kunnen manifesteren in verschillende tijden en op verschillende plekken, blijven hun categorieën (hetero- homo- en biseksueel) bestaan op elke plek en in elke eeuw. Voor de sociaal constructionist zijn de categorieën van seksuele oriëntatie een menselijke uitvinding, voor de essentialist een ontdekking.

In dit onderzoek zullen de theorie over seksualiteit van het sociaal constructionisme en die van Foucault het uitgangspunt vormen. Hierbij speelt het penetratiemodel een belangrijke rol. Deze toont het belang van macht in seksuele relaties. Voor de Romeinse elite was het niet van belang of hij seks had met een vrouw of een man, zolang als hij maar de actieve en dominante rol vervulde binnen de seksuele relatie en niet de passieve, ‘vrouwelijke’ of onderdanige rol. Ik ga er in dit onderzoek van uit dat de hedendaagse termen ‘bi-’, ‘hetero-’ en ‘homoseksueel’ niet toepasbaar zijn op de relaties van de Romeinse elite van vrouw of van de Romeinse man of vrouw van lagere klassen. Ik zal dan ook in navolging van Foucault en van Clarke’s historisch-seksuologisch onderzoek deze termen achterwege laten.¹⁰ De term seksualiteit gebruik ik echter wel, in tegenstelling tot Clarke die ook deze term vermijdt, in de Nederlandse betekenis ervan: “alles wat het geslachtsverkeer betreft”. Dit is voornamelijk om de verlangens en activiteiten van de keizers die van seksuele aard zijn duidelijk als seksueel te kunnen categoriseren. Seks zal als volgt worden gedefinieerd in dit onderzoek: “de anale, orale of vaginale gemeenschap tussen twee of meerdere individuen”. Masturbatie valt niet onder deze definitie, omdat dit een handeling is die door één individu wordt uitgevoerd. Hoewel ik masturbatie dus niet beschouw als seks – omdat hier meer dan één individu

⁸ Foucault (1978), p. 92, 93.

⁹ Foucault (1978), p. 104, 105.

¹⁰ Clarke (2001), p. 14.

voor nodig is – wordt het in dit onderzoek wel beschouwd als een seksuele activiteit. We zullen dit op pagina 34 zien wanneer voyeurisme bij keizer Tiberius aanbod komt. In navolging van Clarke zal er in dit onderzoek gesproken worden over seks tussen man/vrouw bij ‘heteroseksuele’ relaties, seks tussen man/man, man/jongen of vrouw/vrouw bij ‘homoseksuele’ relaties en seks tussen man/man/vrouw, of seks tussen meerder individuen van verschillende genders bij ‘biseksuele’ relaties. Hoewel er dus wel LGBTQ+ relaties voorkomen in de seksuele relaties die in dit hoofdstuk besproken worden, zullen de moderne vaktermen voor deze relaties buiten beschouwing worden gelaten, om te voorkomen dat de Romeinse seksuele relaties uit de Vroege Keizertijd onderzocht zullen worden vanuit modern seksueel oogpunt.

Naaktheid bij de Romeinen

De Romeinse samenleving was, voor de verovering van Griekenland, een samenleving waarin de nadruk lag op de man, zijn politieke en militaire carrière en het Romein-zijn. Een samenleving waarin een gerespecteerde *matrona* haar lichaam bedekt hield onder lagen stof en waarin het woord *nudus* niet alleen verwees naar het geheel naakt zijn, maar ook het licht bedekt zijn. Het woord *nudus* had dus een bredere betekenis dan het woord ‘naakt’ tegenwoordig heeft. Voor een Romein verwees de term *nudus* alleen naar volledige naaktheid in situaties waar een Romein volledig naakt hoorde te zijn, zoals in het badhuis, waar naaktheid zelfs pas in de Vroege Keizertijd sociaal geaccepteerd werd.¹¹ Zo leken kuisheid, ingetogen gedrag en een bedekkende kledingstijl dus bij de sociale normen van de Romeinen te horen. Daarnaast associeerden zij naaktheid met armoede, slaaf zijn en criminaliteit.¹² Naaktheid was gebruikelijk op de slavenmarkt en in gevallen wanneer een Romein gestraft moest worden, omdat naaktheid vanuit eliteperspectief beschouwd werd als iets schandaligs.

Dat naaktheid geleidelijk aan meer geaccepteerd werd – in de kunst en onder Romeinse mannen op locaties waar het acceptabel was – was te danken aan de verovering van Griekenland. Nu de Romeinen het Mediterrane gebied ingenomen hadden, bestond hun rijk uit een wirwar van culturen, waarvan sommige haaks op de Romeinse normen en waarden stonden. Vooral de Griekse cultuur zou als moreel verzwakkend beschouwd zijn voor de Romeinse jeugd. Een natie, die zichzelf zo makkelijk liet onderwerpen, was een gevaarlijk voorbeeld voor de Romeinen. Alles Grieks werd dan ook synoniem aan het vrouwelijke of ondergeschikte in de ogen van de Romein.¹³ De Griekse cultuur overnemen zou de Romeinen daarom kwetsbaar maken en Griekse gebruiken zoals openlijke naaktheid en pederastie werden gezien als tekenen van het Grieks verval. Seksuele activiteiten tussen twee mannen of een man en een jongen waren in Rome echter niet vreemd, maar hadden niet de status die zij in Griekenland hadden. Wanneer er dan ook sprake was in Rome van seksuele relaties tussen vrijgeboren mannen, wat vaak in de vorm van pederastie plaatsvond, werd dat beschouwd als iets niet-Romeins.¹⁴ De aanbidding van het jonge, mannelijke naakt bleef de Romein dus ook beschouwen als Grieks en de jonge Romein liet zich liever als orator of mini-volwassene afbeelden dan als een Griekse *eromenos*.¹⁵

Aan de andere kant werd associatie met de Griekse cultuur gezien als een teken van rijkdom en wijsheid.¹⁶ Een Romein die kennis had van de Griekse kunst en taal kon laten zien dat hij niet alleen in staat was te reizen, maar ook zich kon verdiepen in andermans cultuur, en tevens Griekse slaven en docenten kon veroorloven. Deze adoratie ontwikkelde zich verder toen prominente figuren zich op Griekse wijze gingen lieten afbeelden. Marcus Nonius Balbus, plebejisch tribuun in 31 v.Chr. liet zich in Herculaneum op verschillende manieren afbeelden.¹⁷ Naast zijn beelden waarop hij in zijn politiek ‘uniform’ te zien, laat hij zich hier ook naakt afbeelden (zie fig. 1), met een lichaam dat doet denken aan de Griekse held Diomedes van beeldhouwer Kresilas.

¹¹ Hallett (2005), p. 62. Voor meer informatie over het gebruik van de term *nudus* in Romeinse literatuur zie Hallett (2005), p. 61-87.

¹² Blanshard (2010), p. 24.

¹³ Blanshard (2010), p. 25.

¹⁴ Hallett, (2005), p. 73.

¹⁵ Vout (2013), p. 80.

¹⁶ Blanshard (2010), p. 25.

¹⁷ Vout (2013), p. 80. Zie ook Hallett (2005), p. 94-100.

Na Balbus volgden ook de keizers: Augustus begon een traditie die latere keizers overnamen (zie fig. 2 & 3). Doordat Augustus zich naakt liet afbeelden door het hele rijk ontstond er een breuk tussen de jeugdigheid, schoonheid, goddelijkheid van de manier waarop hij werd afgebeeld en de werkelijkheid.¹⁸ Beeldhouwwerken van vrouwelijk naakt van vooraanstaande Romeinse *matronae* werden binnen de Romeinse traditie ook steeds gebruikelijker en waren eveneens als Balbus een kopie van een goddelijk lichaam, zoals dat van Aphrodite, met het desbetreffende hoofd erop gezet.¹⁹

De *Ars Amatoria*

Hoewel het gebruik van beschrijvingen van seksuele activiteiten in de Romeinse literatuur niet onbekend is en door meerdere auteurs vaak seksuele toespelingen worden gemaakt, richt ik me nu enkel op Ovidius met twee voornaamste redenen.²⁰ Ten eerste is Ovidius' *Ars Amatoria* geschreven rond 1 v.Chr. – 1 n.Chr. en dus ten tijde van keizer Augustus, één van de keizers die we later nog onder de loep zullen nemen en die aan het begin staat van de Vroege Keizertijd. De tweede reden is dat Ovidius aan het einde van boek twee en drie specifiek in gaat op het 'bedrijven van de liefde', en als het ware een handleiding geeft voor mannen in boek twee en vrouwen in boek drie. Door deze stukken te analyseren, kunnen we beginnen een beeld van de Romeinse seksuele moraal te vormen. Het zou echter onverantwoord zijn alleen uit de *Ars Amatoria* voor dit onderzoek verstrekkende conclusies te trekken over de seksuele moraal van de Romeinen, omdat één persoon niet kan spreken voor de hele seksuele moraal van een volk. Laten we daarbij ook niet vergeten dat de *Ars Amatoria* geschreven is door een man. Een man die andere mannen adviseert zelfs door te blijven gaan wanneer een vrouw aangeeft dat ze niet verder wil, met het idee dat de vrouw tegenstribbelt omdat ze 'veroverd' wil worden (Ov. *Ars* 1.664-666). Hij mag dus niet beschouwd worden als één die spreekt voor allen. Toch is hij, als Romeinse eliteman, wel één die spreekt voor velen. Hij is namelijk een individu uit een van de voornaamste doelgroepen van dit onderzoek: die van de

¹⁸ Naakt in de zin van het Romeinse *nudus*, wat dus inhield dat schaars gekleed zijn ook ervaren werd als naaktheid.

¹⁹ Hallett (2005), p. 219.

²⁰ Denk hierbij aan parodie op het gebruik van slaven voor seks in Plautus' komedies (o.a. *Persa* en *Pseudolus*), of seks als onderwerp in gedichten zoals *carmen* 10, 16 en 28 van Catullus, *carmen* 4.8 van Propertius, en *carmen* 1.4 van Tibullus, of beledigingen van seksuele aard in de *epigrammata* van Martialis (o.a. I.90, III.65, IX.67).

Romeinse eliteman. Een status die hij deelt met onder andere de keizers die in het volgende hoofdstuk onderzocht worden, en de biograaf Suetonius, die de beschrijvingen van de keizerlijke seksuele activiteiten overlevert. Laten we ons daarom bewust zijn dat voor een alomvattend onderzoek naar de Romeinse seksuele moraal in de Vroege Keizertijd een groter scala aan literaire bronnen onderzocht moet worden, maar dat de *Ars Amatoria* van Ovidius dient als een bruikbaar uitgangspunt voor dit onderzoek.

De bevindingen uit de *Ars Amatoria* zullen aan het einde van dit hoofdstuk samen met de archeologische vondsten en de ideeën van Romeinse naaktheid gecombineerd worden om tot een breder beeld te komen van de Romeinse seksuele moraal in de Vroege Keizertijd. Ovidius' man-zijn biedt niet het perspectief van de vrouw, maar wel dat van vele elitemannen die tijdens seks de dominante positie innemen. Daarnaast is, helaas, een vrouwelijk perspectief in de literatuur omtrent seksuele handelingen niet overgeleverd uit de Vroege Keizertijd. Toch is er in de *Ars Amatoria* nog een sprankeltje hoop te vinden wat betreft het vrouwelijke standpunt, aangezien Ovidius schrijft over de manier waarop een man het beste seks kan hebben om ook een vrouw gelukkig te maken, net zoals hij schrijft over hoe een vrouw zich in bed moet gedragen om een man gelukkig te maken.

Ovidius' werk is een leerdicht, bedoeld als een handleiding uitgerust met uitgebreide tips.²¹ Het beeld dat Ovidius geeft van seks, geeft daarom wel een idee over de manier waarop mannen uit hogere kringen in Rome rond het jaar nul tegen seks aankeken.

De eerste les op seksueel gebied die Ovidius de man probeert te leren begint met het gebruik van hun vingers:

Invenient digiti, quod agant in partibus illis,
In quibus occulte spicula tingit Amor.²²
(Ov. *Ars* 2.707-8)

Vingers zullen vinden wat zij in beweging zetten in die delen,
die Amor nat maakt met verborgen pijl.²³

Een man begint het beste, wanneer hij de vrouw naar zijn bed heeft geleid, door haar vagina te stimuleren met zijn vingers. Ovidius noemt vervolgens Hektor en Achilles die hetzelfde deden voor Andromache en Briseïs. Daarna gaat hij als volgt verder:

Crede mihi, non est veneris properanda voluptas,
Sed sensim tarda prolicienda mora.
Cum loca reppereris, quae tangi femina gaudet,
Non obstet, tangas quo minus illa, pudor.
Aspicias oculos tremulo fulgore micantes,
Ut sol a liquida saepe refulget aqua.
Accedent questus, accedet amabile murmur,
Et dulces gemitus aptaque verba ioco.
Sed neque tu dominam velis maioribus usus
Desere, nec cursus anteat illa tuos;
Ad metam properate simul: tum plena voluptas,
Cum pariter victi femina virque iacent.
Hic tibi versandus tenor est, cum libera dantur
Otia, furtivum nec timor urget opus.
(Ov. *Ars* 2.717-730)

Geloof mij, de lust voor seks moet niet worden gehaast,
maar langzamerhand met traag uitstel worden verleid.

²¹ Denk hierbij aan plaatsen waar een man het beste op zoek kan gaan naar een vrouw, de manieren waarop hij haar moet verleiden, wat hij moet zeggen, wat hij niet moet zeggen, en ook hoe vrouwen zich moeten kleden, make-up moeten gebruiken en naar mannen moeten luisteren etc.

²² Alle volgende teksten uit Ovidius' *Ars Amatoria* komen uit: de Loeb Classical Library edition *Ovid, The Art of Love and Other Poems* (Mozley, J. H. trans.).

²³ Alle vertalingen in dit onderzoek zijn van eigen hand.

Nadat jij de plek hebt ontdekt, waar het een vrouw graag wordt aangeraakt,
 laat schaamte dan niet in de weg staan, hoeveel jij deze aanraakt.
 Jij zult ogen zien die fonkelen met trillende schittering,
 zoals het zonlicht vaak in het stromende water weerkaatst.
 Zuchten zullen volgen, en liefhebbend gekreun zal volgen,
 en zoete kreunen en woorden die passen bij seks.
 Maar verlaat je meesteres niet door het gebruik van grotere zeilen,
 en laat haar jou niet voorgaan in de race.
 Haast jullie tegelijkertijd naar het einde! Dan pas is de lust compleet,
 wanneer vrouw en man samen overweldigd liggen.
 Dit is de trend die je moet volgen, wanneer jij vrije tijd
 krijgt, en niet moet angst tot de geheime daad dwingen.

Het doel van de man tijdens de seks is er dus om ervoor te zorgen dat hij de vrouw niet voorgaat in het krijgen van een orgasme, noch op haar achterloopt, maar dat zij tegelijkertijd naar een climax toewerken. In boek drie geeft Ovidius vervolgens tips aan de vrouwen over verschillende seksuele posities, die het beste bij hun lichaamsbouw en uiterlijk passen. De posities die Ovidius noemt zijn de volgende:

De vrouw op haar rug:

Quae facie praesignis erit, resupina iaceto. (Ov. *Ars* 3.773)

Zij die wat betreft gezicht voortreffelijk is, zal op haar rug liggen.

De vrouw op haar buik en omgedraaid:

Spectentur tergo, quis sua terga placent. (Ov. *Ars* 3.774)

Laat hen worden aanschouwd op de rug, die van een mooie rug houden.

*Tu quoque, cui rugis uterum Lucina notavit,
 Ut celer aversis utere Parthus equis.* (Ov. *Ars* 3.785-6)

Rijd ook jij, die Lucina heeft gemarkeerd met plooiën van het baren,
 Zoals de snelle Parth, op paarden die zijn omgekeerd.²⁴

De vrouw met de benen tegen de schouders van de man, gezicht zichtbaar:

*Milanon umeris Atalantes crura ferebat:
 Si bona sunt, hoc sunt accipienda modo.* (Ov. *Ars* 3.775-6)

Milanon bracht de benen van Atalante tegen zijn schouders:
 als zij knap zijn, zijn ze op deze manier te gebruiken.

De vrouw op haar knieën²⁵:

*Strata premet genibus, paulum cervice reflexa,
 Femina per longum conspicienda latus.* (Ov. *Ars* 3.779-80)

Laat haar op haar knieën op bed zitten, met licht naar achter gebogen nek,
 de vrouw die aanschouwd moet worden voor haar lange lichaam.

De vrouw op haar zij:

*Cui femur est iuvenale, carent quoque pectora menda,
 Stet vir, in obliquo fusa sit ipsa toro.* (Ov. *Ars* 3.781-2)

Zij die een jeugdige dij heeft, en ook borsten vrij van fouten,
 laat de man staan, laat haar op haar zij in het bed zelf liggen.

²⁴ De Parthen stonden erom bekend te vluchten van de strijd. Ovidius insinueert dus dat vrouwen wier buik uitgerekt is door een bevalling zich omdraaien en de rug naar de man toekeren.

²⁵ Deze positie kan zowel duiden op een positie voor orale seks, maar ook, en in dit geval waarschijnlijker omdat de andere posities ook over penetrerende seks gaan, op een positie waarbij de vrouw op haar knieën met de rug naar haar man zit.

Cum iacet in dextrum semisupina latus. (Ov. *Ars* 3.788)

Wanneer zij op haar rechterzijde half gedraaid ligt.

Daarnaast geeft Ovidius aan dat het de taak van de vrouw is om te kreunen om voor genot van zowel de man als vrouw tijdens seks te zorgen (... *et ex aequo res iuvet illa duos.*) en dat als zij geen genot kan ondervinden aan seks, alsnog moet doen alsof:

Sentiat ex imis venerem resoluta medullis
Femina, et ex aequo res iuvet illa duos.
Nec blandae voces iucundaque murmura cessent,
Nec taceant mediis improba verba iocis. (Ov. *Ars* 3.794-6)

Laat de vrouw lust voelen, trillend tot op het bot,
en moge deze daad hen beiden op gelijke wijze profijt geven.
Laat het noch aan verleidelijke klanken en genotvol gekreun ontbreken.
Laat de geile woorden niet zwijgen midden in de seks.

Tu quoque, cui veneris sensum natura negavit,
Dulcia mendaci gaudia finge sono. (Ov. *Ars* 3.797-8)

Jij ook, aan wie de natuur het gevoel voor seks onthouden heeft,
Veins leugens van zoet genot met je stem.

De seksposities, zoals door Ovidius beschreven, zijn standaard in de zin van dat er geen sprake is van seksuele handelingen die als onacceptabel ervaren worden, zoals verkrachting of man/man relaties tussen twee Romeinse elitemannen. Een opmerkelijk feit is het variërende gebruik van de termen *femina* en *puella*. Ovidius gebruikt beiden termen om de vrouwen/meisjes te beschrijven, die door mannen nagejaagd moeten worden. Voor de Romein was seks met een *puella* dus net zo gebruikelijk als seks met een *femina*.

Archeologisch materiaal

Niet alleen literair onderzoek helpt ons een beeld te vormen van de Romeinse seksuele moraal, maar ook archeologisch materiaal is van grote waarde. Met het oog op de grote hoeveelheid aan archeologisch materiaal dat kan worden verbonden aan seksuele inhoud, richt ik me op wandschilderingen in Pompeii en de *Villa della Farnesina* in Rome. Op deze manier krijgen we beeld van wandschilderingen met seksuele inhoud in enerzijds huiselijke kringen (de *Villa della Farnesina* in Rome en *domus* in Pompeii) en anderzijds in (semi-)openbare gebouwen (het *lupanar* en de suburbane thermen in Pompeii). Niet alleen de context waarin de seksuele afbeeldingen geplaatst zijn, is van belang voor de betekenis van de afbeeldingen, maar ook de beoogde toeschouwer. Zo krijgen we namelijk enerzijds het beeld van de elite toeschouwer (in de *Villa della Farnesina* en de *domus* in Pompeii) en het beeld van de lagere klasse toeschouwer die geen eigen slaven konden veroorloven om te gebruiken voor seksuele doeleinden en die geen privébaden hadden in hun eigen huizen en gebruikt moesten maken van bordelen en gemeenschappelijke thermen (in het *lupanar* en de

suburbane thermen).²⁶ Hoewel een bordeel, vanwege de lage prijs van prostitutie, voor de laagste klassen toegankelijk was, werden de thermen vooral gebruikt door middenklasse non-elite Romeinen, die zich wel de luxe van het baden konden veroorloven, maar geen eigen bad hadden.

Materiaal met seksuele afbeeldingen zoals reliëfs op olielampen, vaasbeschilderingen, priapusbeeldjes en *tintinnabula* zullen buiten beschouwing blijven in dit hoofdstuk. Zij konden immers ook andere functies hebben en ze kunnen niet altijd in de context geplaatst worden, waarin zij gevonden zijn.²⁷

Wandschilderingen zullen wel uitvoerig aan bod komen. Een voorbeeld van een wandschildering met seksuele inhoud is figuur 4. Hierop is een seksscène afgebeeld waarop een man en vrouw op een luxueus bed liggen. De man ligt languit op het bed met zijn linker elleboog rustend op de kussens en zijn rechterhand achter zijn hoofd. Hij leunt zijn hoofd teder tegen dat van de vrouw, die boven hem gehurkt zit. Met haar linkerhand steunt ze op het bed en met haar rechterhand leidt ze de penis van de man naar haar vagina om seks te initiëren. De wandschildering bevindt zich in *cubiculum* (kamer) 43 van de *Casa del Centenario* in Pompeii, en is dus gesitueerd in een huiselijke kring. Wat betekent dit voor de functie van de kamer waarin de afbeelding gesitueerd is? Sommigen archeologen beargumenteren dat er bij aanwezigheid van seksuele wandschilderingen sprake is van een seksuele functie, zoals een bordeel. Andere archeologen beargumenteren het tegendeel en stellen dat de afbeeldingen geen invloed hebben op de functie van de kamer, maar bedoeld zijn als decoratie om de status van het huis en zijn eigenaar te verhogen. De wandschildering van figuur 4 bevond zich in *cubiculum* 43. Dit was een afgelegen kamer die enkel bereikbaar was via een gang, *cubiculum* 41 en *cubiculum* 42. Omdat de kamer zo afgelegen ligt, lijkt het een privé gedeelte van het huis te zijn. De Romeinse *domus* kende echter weinig privacy en het idee van een kamer die enkel toegankelijk is voor de eigenaar van het huis, zoals wij dat nu kennen, bestond niet in de Romeinse gedachtewereld. *Cubiculum* 43 zal als kamer gediend moeten hebben waar men kon aanliggen of slapen.²⁸ Ritter geeft namelijk aan dat er markeringen in het vertrek zijn gevonden die indiceren dat er bedden gestaan moeten hebben.²⁹ De aanwezigheid van bedden zou een argument kunnen zijn voor de theorie dat de kamer gediend heeft als een soort bordeel en daarmee een seksuele functie had. Clarke geeft echter aan dat dit onwaarschijnlijk is. *Cubiculum* 41 is een *triclinium* die in tegenstelling tot de rest van de *domus* in de Derde Pompeiaanse stijl geschilderd is. Als de eigenaar een bordeel zou houden in zijn *domus* zou hij ervoor gezorgd hebben dat de toegang tot die kamer zo kort mogelijk is en zou hij de toegang zeker niet door een prestigieuze kamer als *cubiculum* 41 laten lopen.³⁰ De wandschildering op figuur 4 was dus zichtbaar voor iedere gast van de *domus* en diende volgens Clarke en Ritter net als in vele andere Romeinse *domus* ter decoratie.³¹ Ze laten een luxe levensstijl zien met prachtige bedden en lakens, vormden het midden van muurschilderingen in de Vierde Pompeiaanse stijl en toonden elementen van natuurscènes. Figuur 4 was een standaard decorum in de *domus* van de elite, die gebaseerd was op gelijke afbeeldingen in andere huizen.³² De afbeeldingen met seksuele handelingen erop in de *Villa della Farnesina* voldoen aan gelijke criteria als in de *Casa del Centenario*, *del Bell'Impluvio*, *dei Vetii* etc.

Een soortgelijke wandschildering als figuur 4 is te vinden in *cubiculum* x' in de *Casa dei Vetii*. Deze kamer werd beschouwd – wegens zijn afgelegen ligging – gebruikt te zijn geweest als bordeel in huiselijke kring.³³ De argumenten die deze theorie ondersteunen baseren zich voornamelijk op de aanwezigheid van de seksuele afbeeldingen. De andere theorie is afkomstig van Ritter in navolging van Clarke. Ritter beschouwt de ligging van *cubiculum* x' eerder een tegenargument voor de theorie dat het een bordeel is geweest, dan een argument vóór. Om *cubiculum* x' te bereiken moest men namelijk eerst door het *atrium* van het personeel en de keuken gaan. Het is dus onwaarschijnlijk dat er een bordeel geweest zou zijn voor

²⁶ Voor de clientèle van het *lupanar* zie Clarke (2001), p. 196. Voor de clientèle van de suburbane thermen zie Clarke (2001), p. 239.

²⁷ Afbeeldingen of voorwerpen met penissen of Priapus afbeeldingen konden ook vruchtbaarheid symboliseren of dienen als wering tegen het kwaad. Voor meer informatie over dergelijke voorwerpen zie Vout (2013).

²⁸ Clarke (2001), p. 163.

²⁹ Ritter (2017), p. 233.

³⁰ Clarke (2001), p. 169.

³¹ Clarke (2001), p. 169 & Ritter (2017), p. 234.

³² Gelijke afbeeldingen zijn te vinden in de *Villa della Farnesina* te Rome, de *Casa del Bell'Impluvio*, de *Casa di Caecilius Iucundus*, *Casa dell'Efebo*, *Casa di Vettii*, en *Casa IX* in Pompeii.

³³ Cf. Cantarella & Jacobelli (1999), 75; Stähli (1999), 40; Varone (2002), 81; Anguissola (2010), 332; Ritter (2017), 229.

commerciële doeleinden dat zo lastig te bereiken was, waarbij de dagelijkse taken van het huishouden ook nog eens dusdanig verstoord zouden worden door het komen en gaan van mogelijke bordeelbezoekers die door de keuken zouden moeten lopen op weg naar de bordeelkamer. Daarnaast is de doordringende geur van de keuken een niet te verwaarlozen, storende factor in *cubiculum* x'.³⁴ Clarke stelt daarnaast nog dat het onwaarschijnlijk zal zijn geweest dat de twee rijke en pretentieuze eigenaren van dit huis, die beiden vrijgelaten slaven waren, enige soort van commercie zouden toestaan. Dit zou immers precies te verwachten zijn van voormalige slaven. Om hun nieuwe status dus hoog te houden, zullen zij geen houders geweest zijn van een eigen bordeel, maar zal *cubiculum* x' eerder gediend hebben als de slaapkamer van de kok of een andere slaaf.³⁵ De argumenten voor de eerste theorie (*cubiculum* x' als huiselijk bordeel) houden daarom naar mijn mening geen stand. Afbeeldingen in huiselijke kring hebben vaak een decoratieve functie: een *Baywatch* poster op een kamer maakt iemand niet direct een fan van de kustwacht en een Boeddhabeeld in de woonkamer maakt van de bewoner nog geen boeddhist.

Op figuur 5 is een man/vrouw koppel te zien. De vrouw heeft een ontbloot bovenlichaam en kust de man, terwijl zij met haar rechterarm zijn achterhoofd vasthoudt. Ze is gekleed in een goud/geelkleurig gewaad dat gespreid ligt over een luxueus afgebeeld matras. De man heeft tevens een ontbloot bovenlichaam, maar de rest van zijn lichaam is niet zichtbaar. Naast het bed staat een jongere, naakte slaaf bij een bekken en een tafel afgebeeld, zijn blik naar de toeschouwer gewend. De slaaf zelf moet niet als toeschouwer beschouwd worden van het liefdesspel van de afgebeelde geliefden. Hij was niet meer dan een meubelstuk, dat in dit geval een voorwerp, wellicht een beker, vasthoudt, die hij zijn meesters kan toereiken indien nodig. Het bed, het gewaad van de vrouw, de aanwezigheid van de slaaf, de meubelen aan de zijkant van de afbeelding laten allemaal zien dat er sprake is van een luxueuze levensstijl. Figuur 5 is deel van een serie verschillende afbeeldingen in *cubiculum* D die het leven van een *domina* afbeelden. De seksuele aard, ook al is deze niet zo seksueel getint als figuur 4, toont een deel aan van het dagelijkse leven. Scènes uit mythologische verhalen of het dagelijks leven waren belangrijke thema's in villadecoratie en konden ook onderwerpen van seksuele aard bevatten.³⁶ Het seksuele thema van de afbeelding geeft dus geen speciale functie aan de kamer (bijvoorbeeld een bordeel), maar illustreert een alledaags thema. Figuur 5 geeft met zijn uitgebreide detaillering van de meubels en de diverse kleurfacetten een idee van Hellenistische kunst.³⁷ De functie die figuur 5 daarmee heeft is er een van decadentie. Een verwijzing naar de Hellenistische kunst, op gedetailleerde wijze uitgevoerd in deze wandschildering als decoratie voor een kamer die enkel kan behoren tot iemand van de elite. De *Casa di Caecilius Iucundus* is daarbij een belangrijk voorbeeld. Deze *domus*, in het bezit van een vrijgelatene of nakomeling van een vrijgelatene, laat zien met de afbeeldingen van seksuele inhoud dat hij de inrichting van de elite probeert te imiteren. Net zoals

³⁴ Ritter (2017), p. 230.

³⁵ Clarke (2001), p. 174.

³⁶ Ritter (2017), p. 265.

³⁷ Ritter (2017), p. 240.

Trimalchio in Petronius' *Satyricon* 29 zijn woning verrijkt met uitgebreide wandschilderingen en inscripties om zijn status te verheffen, zien we dat hier in de *Casa di Caecilius Iucundus* ook gebeuren.³⁸

Afbeeldingen van seksuele aard komen we echter niet alleen tegen in huiselijke kring, maar ook in publieke gebouwen, zoals het *lupanar* en de suburbane thermen van Pompeii. Hoewel er aan de inhoud en vorm van de afbeeldingen niet veel verandert, doet de toeschouwer dat wel. Waar in de villa de hogere klasse Romein, leden van de elite of rijke vrijgeborenen toeschouwers zijn, vormen de lagere klassen van de samenleving, zoals slaven en vrijgelatenen, de toeschouwers van de afbeeldingen in het *lupanar*. De rijke Romeinse elite, die in staat waren om slaven te houden, gebruikten slaven ook voor eigen seksuele doeleinden. Er was geen behoefte voor hen om bordelen te bezoeken.³⁹ De graffiti op de muren van het *lupanar* wijst er daarnaast op dat de clientèle van een bordeel bestond uit slaven en vrijgelatenen.⁴⁰

De afbeeldingen in het *lupanar*, beschilderd met luxe bedden, lakens, kussens en lampen zijn niet gelijk te stellen aan de kamers van het bordeel die klein waren en uit een simpel stenen bed bestonden. De afbeeldingen waren er als een mogelijkheid tot fantaseren. Ze tonen niet zozeer wat de klant krijgt, maar wat de klant wil. Ze representeerden een luxere manier van seks die de klant in het *lupanar* zich waarschijnlijk niet kon veroorloven.⁴¹ De afbeeldingen in het *lupanar* hadden voor de beoogde toeschouwers dus de functie van een ontsnapping aan de realiteit van de ruwe bordeelkamer waar ze weldra in terecht zouden komen.

Hoe zit het echter met de afbeeldingen in de suburbane thermen? In het *apodyterium*, dat als kleedkamer diende voor zowel mannen als vrouwen, zijn verschillende scènes met seksuele handelingen afgebeeld. Omdat uit archeologisch materiaal duidelijk is dat deze kamer de functie had van een *apodyterium* en niet van een bordeel of dergelijke, kunnen we uitsluiten dat de seksuele afbeeldingen een gelijke functie gehad hebben als in het *lupanar*. Waar dienden de afbeeldingen dan voor? De afbeeldingen bevatten verschillende seksuele scènes die zeer sporadisch voorkomen in de Romeinse kunst. De afbeeldingen zullen daarom ook niet in navolging gemaakt zijn van wat we tegenkomen in de *Villa della Farnesina* en de *domus* in Pompeii. Integendeel zelfs, dergelijke afbeeldingen zou men juist niet tegenkomen in de *domus* van de elite. De afbeeldingen zullen daarom een amuserende functie gehad kunnen hebben. De afbeeldingen van seksuele aard dienden om de klant van de thermen aan het lachen te krijgen. In dit geval is er sprake van intergroep humor: humor die gericht is van leden van een bepaalde groep (in dit geval de Romeinse non-elite) naar leden van een andere groep (de Romeinse elite). Het beoogde komische doel was dan om in de stijl van de elite *villa* en *domus* seksuele afbeeldingen op de muren aan te brengen, maar qua seksuele standjes op zo'n non-elite manier dat het voor de non-elite toeschouwer een komisch effect opleverde.

³⁸ Clarke (2001), p. 160.

³⁹ Clarke (2001), p. 196.

⁴⁰ Clarke (2001), p. 197. Tussen de namen die terug te vinden zijn in de graffiti zijn geen namen van bekende Romeinse elite te vinden en is uit de nomenclatuur op te maken dat veel vrijgelatenen en slaven zijn.

⁴¹ Clarke (2001), p. 205.

De afbeeldingen staan in een rij afgebeeld boven de tweedimensionale representaties van de dozen om kleding in op bergen (zie fig. 8 en 9). De rij afbeeldingen begint aan de rechterkant met een vrij algemene seksuele positie. De volgorde waarin de afbeeldingen bekeken moeten worden loopt van rechts naar links en gaan met de nummering van de kleedhokjes mee (van I tot VIII). Dit is niet alleen vanwege de nummering van deze hokjes maar ook vanwege de gradatie van extreme standjes en de daarmee gepaard gaande humor die te zien is in de afbeeldingen. Ik heb dan ook gekozen voor een selectie van afbeeldingen op de zuidwand die oplopen in abnormaliteit in de ogen van de Romeinse toeschouwer. Zo begint het met het beeld van een vrouw die boven de man zit tijdens de seks (boven kleedhok I; fig. 9, rechts), een vrij gebruikelijke seksuele positie. Het toont een vooraanzicht van een vrouw, wier blik eerder als nors dan als opgewonden te beschrijven is, en het zijaanzicht van een man die onder de vrouw op zijn rug ligt (zie ook fig. 10). Zijn penis penetreert de vagina van de vrouw, die met haar benen gespreid zit. De afbeelding van de vis boven de linkerknie van de vrouw is een latere toevoeging die over de wandschildering geschilderd is.⁴²

Figuur 10 is daarmee de minst vreemde portrettering van een seksuele handeling in het *apodyterium*. Een man/vrouw relatie is zichtbaar die zich bezighoudt met penetrerende seks. Clarke geeft als verklaring voor deze afbeelding dat de vrouw het visuele centrum van de afbeelding domineert en de Romeinse belangstelling van het vrouwelijk naakt in de eerste eeuw n.Chr. illustreert.⁴³ Ik zou een stap verder willen gaan door te stellen dat de dominante positie van de vrouw ook een reden tot amusering moet zijn geweest voor de Romeinse mannelijke toeschouwer. Het is immers duidelijk dat de vrouw in de positie van *mulier equitans* de dominante positie inneemt in het liefdesspel. De man ligt op zijn rug onderdanig aan de vrouw boven hem. Voor de man moet dit een grappig beeld geweest zijn. De vrouw dient hem en verricht het ‘zware’ werk, terwijl hij eronder ligt en wordt bevredigd. De vrouw moet dit echter gezien hebben als een teken van dominantie aan de kant van de vrouw. Zij bepaalt de manier waarop de seks beoefend wordt, welk tempo er wordt aangehouden, en hoe hard en diep zij op en neer gaat.⁴⁴

In het *apodyterium* zijn tevens twee scènes te zien die orale seks illustreren, enerzijds een man die orale seks geeft aan een vrouw (boven kleedhokje III; fig. 11), anderzijds een vrouw die orale seks geeft aan een man (boven kleedhokje III; fig. 12). In de kunst komen representaties van orale seks weinig voor en uit de antieke literatuur weten we dat er, door de elite althans, werd neergegeken op *fellatio* en *cunnilingus*.⁴⁵

⁴² Dierichs (1997), p. 79.

⁴³ Clarke (2001), p. 218.

⁴⁴ Clarke gaat in op een discussie tussen o.a. Johns, die in de positie van *mulier equitans* de emancipatie van de Romeinse vrouw terugziet, en Veyne, die stelt dat de vrouw in dergelijke positie al het werk moet doen om de man onder haar te bevredigen. Clarke kiest ervoor niet te kijken naar de betekenis die de positie heeft tijdens seks, maar naar de manier waarop het vrouwelijke lichaam ‘domineert’ boven het mannelijke en daarmee de focus naar zichzelf toetrekt, om haar vrouwelijke naaktheid te benadrukken. Hij verbindt dit echter niet aan zijn theorie dat de afbeeldingen een amuserende functie gehad moeten hebben, terwijl hier wel mogelijkheid tot is. De afbeelding op figuur 10 wordt door de ogen van mannen en vrouwen verschillend opgevat. Zij zien de seks zoals het voor hen amuserend is.

⁴⁵ Clarke (2001), p. 220.

Volgens de *Lex Scantinia* was het immers niet toegestaan voor een Romeinse vrijgeboren man/jongen om een passieve rol aan te nemen tijdens de seks. Een man die de ontvangende partij bij anale seks was of die orale seks aan een man gaf, liet zich domineren, wat als iets uiterst niet-Romeins beschouwd werd. De Romeinse dichter Martialis schrijft in epigram 7.67 over orale seks:

Di mentem tibi dent tuam, Philaeni,
Cunnum lingere quae putas virile. (Mart. Epigr. 7.67.16-7)

Moge de goden je je verstand geven, Philaenis,
Jij die denkt dat een kut likken mannelijk is!

De naam Philaenis komt meerdere malen voor in de epigrammen en kan verwijzen naar Philaenis van Samos. Zij was een schrijfster van een sekshandleiding en – volgens Martialis – een *tribas*: lesbienne. Dit epigram is dan ook duidelijk een waarschuwing aan de vrouw om orale seks te vermijden. Het was voor Romeinse elitemannen ongehoord om orale seks te geven aan zowel mannen als vrouwen. Orale seks was het vakgebied van prostituees. De mond werd door de Romeinen gezien als iets dat puur en verzorgd moest blijven. Het was het instrument van de orator en bij sociale gelegenheden kusten men elkaar ter begroeting. Uit literatuur blijkt niet dat dit ook het geval was bij vrouwen, maar Clarke trekt de conclusie dat deze gewoonte voor de Romeins elite man kon worden doorgetrokken naar de Romeinse elitevrouw. Een goede Romein zou geen orale seks van zijn vrouw vragen, deze praktijken waren enkel waardig aan de lagere klassen en slaven.⁴⁶ Een Romein die echter orale seks gaf aan een vrouw werd alsnog lager beschouwd als een man die de passieve rol aannam in een man/man relatie.⁴⁷ Dat betekent echter niet dat er geen enkele Romein was, die niet genoot van orale seks. In Martialis' epigram 11.61 schrijft hij dat hoewel de *fellatrix* een van de laagste prostituees was, mannen wel wedijverden voor de kunsten van een goede *fellatrix*. Ook uit graffiti in Pompeii blijkt dat er enthousiasme was voor orale seks in de kringen van niet-elitemannen, die de 'schrijvers' waren van dergelijke graffiti.⁴⁸

Het amuserende effect berust in het feit dat de man, die oraal bevredigd wordt een boekrol vasthoudt en daarmee geportretteerd wordt als iemand van hogere elite status. Gezien de status van orale seks bij de elite is hier sprake van een komisch effect. Ook de vrouw die orale seks ontvangt bevat een komisch element. Zij is groter afgebeeld dan de man, die haar vagina likt. Zoals hierboven al gezegd is de positie van een dergelijke man de laagste van de laagste en zo wordt hij hier ook afgebeeld.

⁴⁶ Clarke (2001), p. 220.

⁴⁷ Clarke (2001), p. 224.

⁴⁸ Clarke (2001), p. 222.

Het komische effect in figuur 13 (de afbeelding boven kleedhokje VI) is moeilijk te bepalen, omdat het onzeker is hoe in de Augusteïsche periode naar de positie werd gekeken die de vrouw innam in deze specifieke seksuele handeling. De Grieken uit de vierde eeuw v.Chr. noemden deze positie de 'leeuwin' en deze werd uitgevoerd door prostituees, die anale seks prefereerden over vaginale seks om zwangerschap te voorkomen.⁴⁹ Als deze positie in de Augusteïsche periode dezelfde connotatie had, dan kunnen we de afbeelding als komisch beschouwen. De drie individuen bevinden zich namelijk op een luxueus bed en impliceert dus dat alle drie, of minstens één van hogere elite afkomst is. De vrouw wordt gepenetreerd in de leeuwin-positie, wat kenmerkend zou zijn voor een prostituee. De man die haar penetreert wordt op zijn beurt weer door een andere man gepenetreerd, iets wat schaamtevol zou zijn voor individuen van elitaire afkomst en dus als komisch beschouwd kan worden. Clarke bevestigt echter niet met zekerheid dat een dergelijke portrettering van de eliteklasse hier als komisch element hoort te dienen.

Ik zou echter wel willen beweren dat het komische effect van deze afbeelding de eliteachtergrond is van de individuen die op figuur 13 afgebeeld zijn. Het spotten met de eliteklasse en het beeld dat de elite heeft van gedoogd en niet gedoogd seksueel handelen, is een rode draad die door de afbeeldingen op de zuidwand loopt. Zo worden alle individuen als elite afgebeeld door ze op luxueus meubilair te plaatsen of met boekrollen af te beelden. Het komische effect dat dan ontstaat is dat de toeschouwers van deze afbeeldingen, die van lagere klassen zijn, de eliteklasse in seksuele activiteiten ziet verkeren waar zij, volgens hun eigen elite seksuele normen en waarden, zich nooit in zouden mengen. De positie van de vrouw in figuur 13 moet dan ook net zoals in de Klassieke Griekse periode beschouwd worden als een positie waarin enkel een prostituee zich zou bewegen, en zeker niet een vrouw van hoge komaf.

Binnen het gebied van humorstudies past een soortgelijk voorbeeld op wandschilderingen in een herberg in Ostia. Ook hier is sprake van intergroep humor tussen de non-elite en de elite. Op de wandschilderingen worden de Zeven Wijzen, het boegbeeld van de intellectuele eliteman, afgebeeld als de standbeelden die men in Romeinse *villae* zou tegenkomen, zittend op een filosofenzetel met hun naam in het Grieks erbij geschreven.⁵⁰ Onder de Zeven Wijzen zijn gewone mannen afgebeeld die op latrines zitten. Een duidelijk onderscheid tussen de twee klassen is zichtbaar maar wanneer we de bijbehorende teksten lezen, wordt het duidelijk dat hun gespreksonderwerp hetzelfde is: poep. Boven Solon staat: *ut bene cacaret ventrem palpavit Solon* "om goed te schijten, streelde Solon zijn buik". Boven Thales staat: *durum cacantes monuit ut nitant Thales* "Thales adviseerde hen die hard schijten dat ze hun best deden". Boven Chilon staat: *vissire tacite Chilon docuit subdolus* "geniepighe Chilon heeft getoond hoe je zonder geluid een scheet laat". De mannen onder hen spreken leuzen als: *propere* "ik haast me!" en *mulione sedes* "jij zit op een muilddierdrijver".⁵¹ Allebei de leuzen zouden in een Romeins latrine hoorbaar geweest kunnen zijn. Hoewel hun gespreksstof hetzelfde is, is de manier waarop deze tot uiting gebracht wordt heel anders. De Wijzen spreken in metrum tegen de gewone man die in het vulgair Latijn spreekt.⁵² Een belangrijk onderdeel van het komische effect hier zijn de *oneliners* waar de Wijzen voor bekend zoals "ken uzelf" in het geval van Thales. Door de *oneliners* hier te behouden maar ze over het onderwerp 'poep' te laten gaan, worden de intellectuele eliten belachelijk gemaakt. Het is dus niet ongebruikelijk binnen de Romeinse iconografische kunst om op komische wijze een bepaalde sociale groep binnen een samenleving belachelijk te maken.

⁴⁹ Clarke (2001), p. 230.

⁵⁰ Clarke (2019), p. 208.

⁵¹ Deze laatste leus werd gebruikt om constipatie aan te duiden.

⁵² Clarke (2019), p. 211.

Seks tussen meerdere personen komt sporadisch voor binnen de Romeinse kunst. Voorbeelden hiervan zijn een terracotta medaillon met reliëf uit de tweede eeuw, en een lamp uit Kavousi (Kreta, Griekenland), waarop een trio afgebeeld is. Ook literaire bronnen als de *Anthologia Palatina*, de Romeinse dichter Catullus, boek vier van de Romeinse elegist Propertius, Suetonius en Martialis geven voorbeelden van seks tussen drie of meer personen. Of de positie van de vrouw in de Augusteïsche periode nu een connotatie had van een prostituee, verandert niets aan het feit dat de afbeelding op zich al komisch is vanwege de penetratie van de man door een andere man. Mannen en vrouwen zullen de afbeelding dan ook verschillend bekeken hebben. De vrouw zal naar de afbeelding gekeken hebben in afkeer van de vrouw die zich laat penetreren door iemand die zijn dominante status verliest door zelf gepenetreerd te worden. De man zal kijken naar de man in het midden als iemand die zijn dominante status verliest ondanks het penetreren van een vrouw.

Dit idee van het komische effect door middel van een man die zichzelf laat penetreren en daarmee zijn dominante status verliest, komt nog sterker naar voren in figuur 14 (boven kleedhokje VII). Hier zien we aan de linkerzijde een man. Zijn rechterhand gaat omhoog in de lucht en zijn linkerhand houdt de man voor hem vast terwijl hij hem penetreert. De man die gepenetreerd wordt, zit licht voorovergebogen op zijn knieën en wordt oraal bevredigd door de vrouw die voor hem op haar knieën en ellebogen op het bed zit. Zij wordt op haar beurt oraal bevredigd door een vierde persoon, een vrouw, die op de rand van het bed zit. De komische elementen van figuur 11, 12 en 13 komen allemaal terug in deze scène.⁵³

De afbeeldingen moeten worden begrepen door de ogen van de beoogde toeschouwers. In dit geval de verschillende klassen uit de Pompeiaanse samenleving die geen deel uitmaakten van de elite en geen privébaden hadden in hun *domus* of villa. Omdat de seksuele scènes in de suburbane thermen de seksuele handelingen illustreren waar de elite op neer keek, geven ze een goed voorbeeld van de visuele kunst die de draak steekt met literaire en maatschappelijk constructies en de seksuele

handelingen die door Romeinse auteurs worden

afgekeurd.⁵⁴ Het insinueren van een elite afkomst

van de individuen die afgebeeld zijn op de verschillende afbeeldingen in de suburbane thermen zorgen voor het komisch effect bij de lagere klasse toeschouwer. Nu was hij/zij voor eens in staat om zich te amuseren en neer te kijken op de klasse die zich altijd amuseerden en neerkeken op hen. Het zien van die elite individuen in ‘vulgaire’ seksuele handelingen moet de gedachte oproepen hebben dat de eliteklassen

helemaal niet zo snobistisch en elitair zijn als ze zich graag voor willen doen.

Conclusie

Wat was de Romeinse seksuele moraal ten tijde van de Vroege Keizertijd? Dat was de deelvraag waar dit hoofdstuk mee begonnen is. Ten eerste hebben we gekeken naar het thema van naaktheid in de periode van de Vroege Keizertijd. Naaktheid als thema in de kunst kwam overwaaien uit Griekenland in de periode na de Romeinse overname. Belangrijke politieke figuren, onder wie de keizers, kozen ervoor om

⁵³ Voor uitleg over de komische effecten van de tweede (de man achter de vrouw die met haar borst naar voren op een bed ligt), vijfde (scène tussen vermoedelijk twee vrouwen) en achtste scène (een figuur met boekrol en opgezwollen scrotum) in de rij van figuur 8 en 9, zie Clarke (2001); p. 218-9, p. 227-9, p. 237-9.

⁵⁴ Clarke (2001), p. 239.

zich naakt af te laten beelden in navolging van Griekse kunstenaars zoals Kresilas. De manier waarop zij zich lieten afbeelden was door hun hoofd te plaatsten op een heroïsch afgebeeld lichaam, gespierd en jong van uiterlijk en in het geval van prominente vrouwen door hun hoofd te plaatsen op het lichaam van bijvoorbeeld een Aphroditefiguur. Het doel van zich op deze manier af te laten beelden was niet seksueel van aard. De keizer liet zich niet naakt afbeelden om de toeschouwers van het keizerlijke beeldhouwwerk op te winden. De naaktheid zorgde voor een associatie met de Griekse kunst en de goddelijkheid of heroïsche status van de keizer, die ondanks dat het in de werkelijkheid niet zo was, in zijn lichaam naar voren kwam. De naaktheid had dus als functie het verhogen van de status van de afgebeelde figuur door een associatie op te roepen met het Griekse en het goddelijke.

De *Ars Amatoria* van Ovidius legt de focus op man/vrouw relaties. Knappe vrouwen dienen door mannen in posities genomen te worden waarin de schoonheid van hun lichaam goed zichtbaar is en vrouwen met minder aantrekkelijke lichamelijke kenmerken moeten zich in andere posities plaatsen om een man te bevredigen. Dit werk, dat een voorbeeld is van de manier waarop de eliteman tegen seks aankijkt, bevat geen vreemde vormen van seks. Er is geen sprake van extreme vormen als verkrachting en ook geen sprake van negatief beoordeelde vormen zoals orale seks, man/man relaties of seks tussen meerdere personen. Posities zoals door Ovidius worden voorgeschreven zien we ook terugkomen op wandschilderingen in *villae* en *domus*. We hebben gezien dat op deze plekken de afbeeldingen met seksuele inhoud een functie van amusement en statusverhoging hadden. Ook hier vinden we geen vormen van seks terug die door de elite werd afgekeurd, zoals bijvoorbeeld orale seks of man/man seks. In deze *villae* en *domus*, evenals in de literatuur, is dan ook een meerderheid van seksuele beelden te zien die zich richten op man/vrouw relaties in voornamelijk penetrerende seks in verschillende posities. Hier moeten wij onthouden dat deze *fora* allemaal elite Romeinen als beoogde toeschouwer hadden. Wanneer we een klasse lager gaan op de sociale ladder en kijken naar de wandschilderingen in het *apodyterium* in de suburbane thermen in Pompeii dan zien we opeens verschillende scènes waarop seks wordt afgebeeld in vormen die voor een Romeinse eliteman of vrouw niet geaccepteerd waren. De functie van deze afbeeldingen is voornamelijk amuserend geweest, zij moeten een komisch beeld – een soort parodie – hebben gegeven van de manier van seks waar de elite op neer keek. Of deze vormen van seks dan gebruikelijker waren in lagere klassen van de samenleving is moeilijker te zeggen. Wel weten we, uit bronnen zoals graffiti en literatuur, dat vormen zoals orale seks in bordelen geen vreemde zaak was. Ook kunnen we op basis van het idee dat de Romeinse elite had over orale seks niet uitsluiten dat ze er zelf niet aan deden. Een Romeinse eliteman had zich prima oraal kunnen laten bevredigen door een van zijn slaven of slavinnen als hij daar behoefte aan had, maar hij zal hier niet mee te koop hebben gelopen.

Wat de Romeinse eliteman in werkelijkheid wel en niet deed op seksueel gebied, en wat de lagere klassen deden op seksueel gebied is giswerk. Een seksuele moraal bepalen van de hele bevolkingsgroep in het midden van het Italisch schiereiland in de Vroege Keizertijd is dus vrijwel onmogelijk, maar we kunnen een vrij goed beeld krijgen van hoe de elite stond tegenover bepaalde seksuele handelingen. Het is dus niet van belang of de Romeinse eliteman wel of niet aan orale seks deed, maar wel dat hij het als onrein beschouwde. Omdat we in de volgende hoofdstukken gaan kijken naar seks als onderdeel van de keizerbiografieën van Suetonius, een geletterde Romeinse eliteman die schrijft voor andere geletterde Romeinse elitemannen, is het voor dit onderzoek dan ook niet van belang hoe de laagste klassen van de samenleving aankeek tegen seks.

Als ik dan de Romeinse seksuele moraal in de Vroege keizertijd in het midden van het Italisch schiereiland zou willen beschrijven, zou ik dat alleen kunnen doen voor de elite. De seksuele moraal van de elite kunnen we beschrijven als een voorkeur voor man/vrouw relaties, waarbij op vormen die de dominante seksuele status van de man verlagen, zoals orale seks geven en gepenetreerd worden door een andere man, wordt neergekeken. Naaktheid is een thema dat de Romeinse elite gebruikt om hun status aanzien te geven, alle vormen die daaraan afdoen, zoals orale seks en man/man relaties, hebben daarin geen plaats.

Hoofdstuk 2

Quo modo imperator futuit?

In hoofdstuk 1 hebben de seksuele gebruiken in de Vroege Keizertijd centraal gestaan. In dit hoofdstuk zal ik dieper ingaan op de overgeleverde seksuele gebruiken van de keizers afgezet tegen de visie van deze periode. Op welke manier had de keizer seks, zoals beschreven door de biograaf Suetonius? Plat gezegd: hoe neukte de keizer? Of de gebeurtenissen beschreven door Suetonius waar zijn of niet is moeilijk te bepalen. Het doel van dit hoofdstuk is niet om te achterhalen wat waar is of niet, maar om te kijken welk beeld er door de geschriften wordt opgeroepen. De deelvraag die in dit hoofdstuk centraal staat is: “wat is de toon waarin de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers beschreven worden in het licht van de Romeinse seksuele moraal in de Vroege Keizertijd?”

Hierbij zal ik proberen vast te stellen, aan de hand van de bevindingen in hoofdstuk 1, in hoeverre de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers verschillen van die van de Romeinse eliteman. Daarnaast bestudeer ik in dit hoofdstuk op welke toon wordt geschreven over de seksuele activiteiten van de keizers. Bij welke keizers was Suetonius neutraal, positief of juist negatief? Deze vraag wordt onderzocht aan de hand van de volgende drie deelvragen: “welke terminologie gebruikt hij?”, “bestempelt hij de seksuele activiteiten en verlangens als gerucht of als feit?” en “verbindt hij aan zijn beschrijvingen morele waardeoordelen die het beeld van de keizer beïnvloeden?”

De Julisch-Claudische Dynastie

In dit onderzoek zal ik kijken naar keizers uit twee bekende keizerlijke families uit de Vroege Keizertijd: de Julisch-Claudische dynastie (27 v.Chr. – 68 n.Chr.) en de Flavische dynastie (69 – 96 n.Chr.). Hierbij beperk ik mij bij de Julisch-Claudische familie tot Augustus en Tiberius, maar bespreek alle drie de Flaviërs: Vespasianus, Titus en Domitianus. De keuze voor deze twee families berust op het feit dat zowel de Julisch-Claudische familie als de Flavische familie keizers heeft voortgebracht die in de ogen van Suetonius – en de senaat – zowel goed als slecht zijn geweest voor de ontwikkeling van Rome. Daarnaast vallen beiden families in dezelfde tijdsspanne als de informatie die we in hoofdstuk 1 gezien hebben.⁵⁵

De Julisch-Claudische dynastie, die begint bij Julius Caesar, weet voor het eerst een keizerlijke titel te bemachtigen dankzij Octavianus, later bekend als Augustus. Hoewel de geschiedenis van de Julisch-Claudische dynastie gevuld is met seksuele intriges, zien we deze pas echt tot uiting komen bij Tiberius, Caligula en Nero. Augustus wordt in verhouding met zijn opvolgers wat betreft zijn seksuele activiteiten en verlangens mild beschreven door Suetonius. Het eerste voorbeeld dat we tegenkomen is niet zozeer zuiver seksueel, maar heeft te maken met het liefdesleven van de keizer. In fragment 1 (zie appendix, *Augustus*) maakt Suetonius duidelijk dat Augustus' huwelijken vooral politieke zetten geweest zijn. Hij had zich in zijn jeugd met de dochter van Publius Servilius Isauricus verloofd, maar kort daarna met Claudia, de stiefdochter van Marcus Antonius om zijn band met hem te versterken via een huwelijk.⁵⁶ Later huwde hij Scribonia, van wie hij zich vervolgens weer liet scheiden, tot hij uiteindelijk uit liefde getrouwd leek te zijn met Livia Drusilla, die op dat moment zwanger was van haar man Tiberius Claudius Nero. Augustus heeft deze praktijk ook voortgezet bij zijn eigen kinderen en adoptiekinderen, zoals duidelijk wordt in fragment 2 waarin hij Tiberius dwingt te scheiden van zijn huidige vrouw, met wie hij al een kind had en die ook zwanger was ten tijde van de scheiding.

Scheidingen waren aan het einde van de Republiek en aan het begin van de Keizertijd geen vreemde fenomenen meer. Een scheiding was geen oorzaak voor schaamte wanneer beiden partijen met eensgezindheid uit elkaar gingen.⁵⁷ Augustus' scheidingen waren daarom geen schande en waren hooguit

⁵⁵ De *Ars Amatoria* van Ovidius, die ten tijde van keizer Augustus is geschreven, en de afbeeldingen van seksuele handelingen uit Pompeii en Rome, die stammen uit de periode tussen de Julisch-Claudische en Flavische dynastie.

⁵⁶ Marcus Antonius en Octavianus wilden hun band versterken bij het vormen van het tweede triumviraat.

⁵⁷ Dixon (2011), p. 248.

spannend voor de roddelbladen avant la lettre. Het huwen van een zwangere vrouw werd ook niet als schande beschouwd en er bestond geen wet die dit verbood. Het was wel gebruikelijk om vast te stellen wie de vader van het kind was om verwarring te voorkomen bij erfenissen en het toeschrijven van het kind aan een bepaalde familie.

In het geval van Augustus en Livia lijkt er bij Tacitus en in één verwijzing bij Suetonius geen sprake te zijn van een wederzijdse toestemming voor de scheiding tussen Livia en Tiberius Claudius Nero en het daaropvolgende huwelijk tussen haar en Augustus. Tacitus gebruikt de woorden *abducta Neroni uxor* (*Ann.* 1.10.5) om aan te geven dat Augustus Nero's vrouw "ontvoerd" heeft. Suetonius gebruikt in *Aug.* 62.2 (zie appendix, *Augustus*; fragment 1) ook de term *abduxit*, terwijl hij in *Tib.* 4.2 schrijft dat Nero zijn vrouw *concessit tunc gravidam*, af heeft gestaan toen zij zwanger was. De term *concessit* geeft aan dat Nero zijn vrouw met toestemming overgeeft aan Augustus. De term *abduxit* lijkt een negatievere connotatie te hebben hier, maar kan in dit geval ook betekenen dat Livia door Augustus van de *manus* (hand) van haar eerste echtgenote wordt weggevoerd naar zijn *manus*, en dat zij daarbij niet meer onder de bescherming en macht van Nero staat, maar van Augustus. De juridische term binnen de Romeinse wetgeving voor dit fenomeen van het overdragen van het gezag over een vrouw van vader tot echtgenoot is *coemptio*.⁵⁸ Uit andere bronnen wordt echter duidelijk dat er wel een akkoord bestond tussen Augustus, Nero en Livia. Velleius Paterculus schrijft dat zij *desponsa*, "verloofd", was met Augustus (79.2.2) en Cassius Dio schrijft dat Nero ἐξέδωκε δὲ αὐτὴν αὐτὸς ὁ ἀνὴρ ὥσπερ τις πατὴρ, haar (nl. Livia) weggaf alsof hij haar vader is (48.44.3).⁵⁹ Het rouleren van vruchtbare of – in sommige gevallen – zwangere vrouwen was geen vreemd fenomeen voor de elite in Rome. Nageslacht was een belangrijke noodzaak voor families van hoge stand om de continuïteit van de familienaam te verzekeren en het was niet vreemd huwelijken te sluiten die daarvoor moesten zorgen.⁶⁰ Noch de scheidingen noch Augustus' huwelijk met de zwangere Livia werd dus door de eliteklasse van Rome beschouwd als een schande.

In fragment 3 komen we wel verschillende schanddaden tegen. Niet van Augustus zelf, maar van zijn dochter Julia en zijn kleindochter Julia. Augustus is ontzet door de daden van de twee en verbande hen. Suetonius gebruikt de term *omnibus probis contaminates* om aan te geven dat zij 'onteerd' en 'bevekt' zijn door alle mogelijke schanddaden. De term *probris* kan daarnaast ook "echtbreuken" betekenen. Hiermee verwijst Suetonius naar Julia Maior en haar affaire met verscheidene mannen onder wie Iullus Antonius⁶¹, de jongste zoon van Marcus Antonius, en de affaire van Julia Minor met senator Decimus Iunius Silanus.⁶² Iullus Antonius pleegde zelfmoord en Silanus en de twee Juliae werden verbannen. Suetonius portretteert Augustus in deze context als een felle tegenstander van overspel en als iemand die allesbehalve mild is voor zijn eigen familie. Als het op overspel aankomt, moet iedereen even zwaar gestraft worden, althans zo lijkt het. Zijn houding tegenover zijn dochter en kleindochter is namelijk hypocriet te noemen wanneer we deze vergelijken met fragment 4. Daaruit blijkt dat Augustus zelf ook de gewoonte had om overspel te plegen. Suetonius geeft aan dat zijn vrienden dit als een noodzakelijkheid excuseerden. Augustus deed het namelijk *sane non libidine, sed ratione commissa*, niet uit seksueel verlangen naar andere vrouwen maar uit voorbedachte rade om de plannen van zijn tegenstanders te weten te kunnen komen. Suetonius lijkt hier niet actief de moeite te nemen om enerzijds het overspel van de Juliae en dat van Augustus met elkaar te verbinden en anderzijds Augustus te wijzen op zijn hypocrisie. De biograaf lijkt Augustus' overspel en hypocrisie zelfs te willen verbloemen door het goed te laten praten met wat hij gehoord heeft dat Augustus' vrienden over diens overspel zeggen. Vond Suetonius of de beoogde Romeinse elitelezer het minder interessant als een man vreemdging dan in het geval van een vrouw? De *Lex Julia* legt een getrouwe Romeinse vrouw immers op om seks te hebben met niemand anders dan haar echtgenote, terwijl een Romeinse man seks mocht hebben met wie hij wilde, zolang de vrouw maar niet van goede

⁵⁸ Brill New Pauly Online (Geraadpleegd 6-6-2020), s.v. *manus*.

⁵⁹ Cantarella (2002), p. 276.

⁶⁰ Een voorbeeld hiervan is het huwelijk tussen de beroemde redenaar Hortensius en Marcia, die eerst getrouwd was met Cato (Minor). Cato staat Marcia, zijn jonge, vruchtbare vrouw, af aan Hortensius, zodat zij hem nageslacht kan geven. Het was voor een Romeinse eliteman immers volgens de wetten van de natuur slecht om geen gebruik te maken van een vruchtbare vrouw. Ook de zwangere Aemilia (Scaura) moest haar echtgenote verlaten en met Pompeius Magnus trouwen. Zie ook Cantarella (2002), p. 275.

⁶¹ Cassius Dio 55.12-16; Macrobius, *Saturnalia* 2.5; Velleius Paterculus 2.100.2-5; Plinius, *Naturalis Historia* 7.149, 21.9; Tacitus, *Annales* 1.53.1, 3.24.2, 4.44.3; Suetonius, *Vita Tiberii* 11.4.

⁶² Tacitus, *Annales* 3.24.2, schol. bij Juvenalis, *Satyricon* 6.

Romeinse komaf was. Het lijkt er dus op dat de overtreding van een Romeinse elite vrouw schandaliger was dan de overtreding van een Romeinse eliteman. De Juliae verbraken immers de *Lex Julia*, maar Augustus deed dit zelf ook door overspel te plegen met Romeinse elitevrouwen. Waarom legt Suetonius dan geen nadruk op Augustus' overspel?

Suetonius' woordenschat is duidelijk als het aankomt op het overspel van Augustus, waarvoor hij de term *adulteria* gebruikt. De vrouwen met wie hij overspel pleegde worden gedefinieerd als *per cuiusque mulieres, feminam consularem, paecilicis* en *matres familias et adultas aetate virgines*. De termen *mulieres, feminam consularem, matres familias* en *adultas aetate virgines* verwijzen allemaal naar getrouwde vrouwen of vrouwen van hoge status. Dit is opvallend, omdat uit de *Lex Julia* van Augustus zelf duidelijk wordt dat overspel met getrouwde vrouwen en vrouwen van hoge status strafbaar was met verbanning. Seks met slaven of vrouwen van lage status werd niet gezien als overspel.⁶³ Suetonius geeft dus het beeld van een Augustus die zijn eigen wetten aan de laars lijkt te lappen, een keizer die boven de wet staat.

De toon die Suetonius hier gebruikt is per keer verschillend. Aan de ene kant geeft hij het overspel van Augustus als een gegeven feit: *Adulteria quidem exercuisse ne amici quidem negant*. Het was zó bekend dat Augustus overspel pleegde, dat zelfs zijn eigen vrienden dit niet ontkenden. Aan de andere kant praat Suetonius de daden van Augustus hier meteen weer goed door, via de monden van zijn vrienden, te beweren dat het overspel uit politieke overwegingen gepleegd was en niet door lust. Andere voorbeelden geeft hij bij monde van Marcus Antonius. Omdat Marcus Antonius een van de belangrijkste rivalen was van Augustus, moeten zijn opmerkingen met voorzichtigheid worden benaderd. Zijn opmerkingen zijn niet de facto onwaar, maar kunnen wel gekleurd zijn. Een vijand is immers eerder geneigd kwaad te spreken over iemand dan een vriend. Aan de woorden van Marcus Antonius moet dus niet te veel waarde gehecht worden. Suetonius schijnt dit echter zelf ook geweten te hebben en zinspeelt hierop. Aan het eind van fragment 4 citeert Suetonius namelijk een brief die Marcus Antonius naar Augustus gezonden zou hebben, waarin hij het volgende vermeldt: *familiariter adhuc necdum plane inimicus aut hostis*. Dit zegt hij om aan te geven dat zij nog op vriendelijke basis met elkaar omgingen. Op deze manier zet Suetonius zijn woorden meer kracht bij, omdat de woorden van een rivaal nu de woorden van een vriend worden, eenzelfde soort vriend zoals we in de eerste regel (*amici*) gezien hebben. De woorden van vrienden zijn echter ook niet altijd even betrouwbaar, omdat zij misstappen goed kunnen praten. Als Marcus Antonius echter destijds een *amicus* was zoals de *amici* van Augustus uit de eerste regel dan mogen we zijn woorden volgens Suetonius wel als waar beschouwen, omdat de *amici* uit de eerste regel Augustus' misstap ook niet ontkenden. Suetonius bestempelt Augustus' overspel dus eerder als een feit dan een gerucht. Hij heeft Augustus nooit zelf overspel zien plegen; zijn informatie heeft hij dus niet uit eerste hand. Hoewel het dus geen hard feit is, wil Suetonius hier naar mijn mening toch zeker niet spreken van een gerucht. De informatie over Augustus' overspel wordt immers zelfs door zijn vrienden niet ontkent.

De complete context van de brief van Marcus Antonius aan Augustus wordt niet gegeven, maar zal te maken hebben gehad met het feit dat Marcus Antonius in deze periode een relatie had met Cleopatra, die hij in de brief als *uxor* beschrijft. Hier zullen ook de *abhinc annos novem* naar verwijzen, omdat hij in 41 v.Chr. onder de invloed van Cleopatra kwam.⁶⁴ Hij kon haar echter pas *uxor* noemen als hij was gescheiden van Octavia, wat hij in 32 v.Chr. heeft gedaan.⁶⁵ De brief kan een antwoord zijn geweest op de vraag van Augustus waarom Marcus Antonius zijn tijd verdoet met Cleopatra, terwijl zijn vrouw in Rome verblijft. Marcus Antonius heeft daarop geantwoord door te stellen dat Augustus zelf ook geen trouwe echtgenoot is en voorheen met andere vrouwen naar bed is gegaan.⁶⁶

In fragment 5 geeft Suetonius geruchten over Augustus' geaardheid, zijn vrouwelijkheid en het feit dat hij zich bezig zou houden met verschillende man/man relaties. Al deze roddels komen echter uit de monden van zijn rivalen die Augustus in oorlogen verslagen heeft. Waar we in fragment 4 hebben gezien dat Suetonius wel waarde weet te hechten aan de woorden van een rivaal, zien we dat hij dat op geen enkele

⁶³ Grubbs (2002), p. 210.

⁶⁴ Shuckburgh (1979), p. 132.

⁶⁵ Cassius Dio, 50.5.

⁶⁶ Het *Quid te mutavit?* geeft immers een verandering aan die Augustus ondergaan moet hebben. De meest logische verklaring is dat, als hij Marcus Antonius heeft benaderd waarom hij bij Cleopatra is terwijl zijn vrouw Octavia in Rome is, Augustus zelf ook een overspelige echtgenoot was, die voor hun brievencontact al vreemdging.

manier doet in de beschuldigingen van fragment 5. Verder lijkt Suetonius niet veel waarde te hechten aan de beledigingen en geeft met het woord *insecatus* aan dat zijn vijanden hem vooral wilden bespotten of hekelen. Toch is het opvallend dat Suetonius in de eerste regel een perfectum indicativus (*subiit*) gebruikt in plaats van een conjunctivus, waarmee hij in zekere zin aangeeft dat de gegeven seksuele daden van Augustus uit zijn jeugd toch een afgeronde handeling uit het verleden zijn. Een conjunctivus zou de mogelijkheid van deze daden kunnen hebben uitgedrukt, maar het gebruik van de indicativus maakt het veel stelliger. Dit is extra opvallend wanneer je deze formulering vergelijkt met de laatste regel van fragment 6 waarin Suetonius wel een conjunctivus (*conquirentur*) gebruikt voor een gebeurtenis, die hij wel als waar accepteert, namelijk het vreemdgaan van Augustus.

Zoals ik al zei, lijkt Suetonius niet veel waarde te hechten aan deze beschuldigingen jegens Augustus. Ook de Britse classica Evelyn Shuckburgh geeft in haar commentaar op Augustus aan dat, als we Griekse auteur Nicolaus van Damascus uit de eerste eeuw v. Chr. mogen geloven, Augustus een ‘nette jeugd’ heeft gehad. Dat de woorden afkomstig zijn van Marcus en Lucius Antonius is al genoeg reden, volgens haar, om deze beweringen als feiten te verwerpen en ze als niet meer dan beledigingen te beschouwen. In fragment 6 geeft Suetonius echter aan dat Augustus de beschuldigingen van man/man relaties jegens hem goed weet te weerleggen.

Een gerucht dat Augustus volgens Suetonius minder makkelijk wist te weerleggen was zijn seksuele verlangen *ad vitiandas virgines* (fragment 6). De term *vitiare* heeft een negatieve connotatie (beschadigen, ontteren, verkrachten) en kan hier niet anders dan doelbewust door Suetonius zo zijn gebruikt, die voor talloze andere seksuele termen had kunnen gaan, zoals bijvoorbeeld het *inire* in fragment 4. In dit fragment wordt echter wel duidelijk dat zijn echtgenote hem hielp bij deze seksuele praktijk. Livia stond, ook bij andere biografen en historiografen, bekend als een zeer toegewijde echtgenote. Tacitus noemt haar in *Ann.* 5.1.3 een *uxor facilis* en Cassius Dio schrijft in 58.2 dat zij Augustus tevreden houdt door πάντα τὰ δοκοῦντα αὐτῷ ἡδέως ποιοῦσα: “alle dingen voor hem te doen die goed schijnen”. Livia was niet alleen een goede echtgenote, maar ook een goede moeder en keizerin. Zij was het voorbeeld van een succesvolle, getrouwde vrouw en Augustus’ huwelijk met haar was wat hij voor ogen had als schoolvoorbeeld in het doorvoeren van zijn eigen wetten omtrent het huwelijk. Hun huwelijk was tevens een van de langste uit de geschiedenis van de Romeinse tijd.⁶⁷

Overspel en man/man relaties zijn twee belangrijke elementen die voorkomen binnen de seksuele intriges rondom Augustus. Of hij werkelijk overspel heeft gepleegd of zich bezighield met man/man relaties, is niet met zekerheid vast te stellen en niet van belang voor dit onderzoek. De toon van Suetonius is in dit geval van belang: hij portretteert Augustus op verschillende manieren als een overspelige echtgenoot en als iemand die beschuldigd wordt van seksuele relaties met mannen, maar deze beschuldigingen weet te weerleggen. De vermeende man/man relaties lijken een grotere schandvlek voor Augustus te zijn dan zijn overspelige gedrag. Met termen als *pudicitiam delibatam a Caesare* en *substraverit* geeft Suetonius aan dat Augustus in deze beschuldigingen de *eromenos* geweest moet zijn. Hij zou kuisheid aan Caesar hebben beloofd en onder (dus niet boven!) Aulus Hirtius – een *legatus* onder Julius Caesar en later consul van Rome – hebben gelegen, wat een onderdanige positie aangeeft binnen een man/man relatie - iets waar de Romeinse eliteman, zoals we in hoofdstuk 1 gezien hebben, op neerkeek. In Cicero’s *Ep. ad Att.* 12.37.4 lezen we echter dat Hirtius niet bij Caesar was toen Octavianus hem vergezelde in Spanje en dit argument voor Augustus’ vermeende man/man relaties is dus zwak.⁶⁸ Zijn overspelige gedrag lijkt, hoewel beschreven met negatieve termen, geaccepteerd te worden door zijn vrienden en echtgenote en dit gedrag zou daarom niet van zorg moeten zijn voor de Romeinse burger.

Het vermelden van deze seksuele activiteiten moet meer als schokeffect gediend hebben dan als politiek propagandamiddel om de persoonlijke voorkeuren van Augustus af te keuren. Het beeld dat Suetonius van Augustus over het algemeen geeft, is dan ook positief en bevestigt het algemeen positieve beeld van deze keizer. Een andere mogelijkheid is dat er hier sprake is van karaktermoord, maar hier ga ik in hoofdstuk 3 dieper op in (zie pagina 42). De toon omtrent Augustus’ seksuele activiteiten en verlangens is genuanceerder: Suetonius maakt afwisselend gebruik van negatieve tegenover positieve terminologie om

⁶⁷ Freisenbruch (2010), p. 42.

⁶⁸ Shuckburgh (1979), p. 130.

bepaalde seksuele activiteiten te schetsen. Zijn overspel lijkt Suetonius als een gegeven te beschouwen, terwijl hij Augustus' (incestueuze) man/man relaties en het verkrachten van jonge meisjes/maagden meer als gerucht beschrijft. Toch lijkt hij Augustus niet te negatief af te willen schilderen en het beeld dat hij vormt van Augustus' seksuele activiteiten en verlangens is relatief mild in vergelijking met zijn opvolger Tiberius.

Keizer Tiberius is een van de keizers die de *divus*-titel niet hebben ontvangen. Suetonius begint de *Vita Tiberii* met een opsomming van zijn voorouders en zowel hun goede als slechte daden. Hij gaat vervolgens verder met de geschiedenis van zijn jeugd tot aan de periode waarin Tiberius keizer wordt. Suetonius' toon is in deze eerste eenentwintig paragrafen niet positief, maar ook niet negatief te noemen. De duistere geschiedenis van de *gens Claudia* komt aan bod, maar ook Tiberius' eulogie voor zijn vader, zijn politieke en militaire carrière met de bijbehorende overwinningen. In fragment 8 geeft Suetonius aan dat Augustus, die hij hier ook als de *circumspectissimum et prudentissimum principem* benoemt, Tiberius niet zonder reden heeft gekozen. Tiberius wordt tot nu toe dus nog het voordeel van de twijfel gegeven.⁶⁹ Suetonius noemt hem in fragment 9 zelfs een vriendelijke en toegewijde keizer voor het grootste deel van de tijd. Er valt dus zelfs te zeggen dat Suetonius tot dusver een positief beeld geeft van deze keizer en zijn doorvoeringen. Vanaf paragraaf 41 verandert de toon van Suetonius: *procedente mox tempore etiam ad rapinas convertit animum*, "spoedig daarop, naarmate de tijd verstreek, wendde hij zijn geest zelfs tot plunderen"; *mox in omne genus crudelitatis erupit... vel saevissimus exstitit*, "spoedig barstte hij uit in elke vorm van wreedheid... of toonde hij zich als de meest wrede man"; *auxit intenditque saevitiam*, "hij vergrootte en rekte zijn wreedheid uit".⁷⁰ Na de dood van zijn zoons trok hij zich vanaf 26 n. Chr. terug op het eiland *Capreae* (nu Capri). Vanaf hier brandt Suetonius los over de gewoontes van de keizer. Zijn afwezigheid zorgde voor opstanden en grondverlies in het hele rijk. Zijn drankgebruik zorgde ervoor dat hij belangrijke politieke functies wegaf aan zijn vrienden en aan mensen die er minder recht op hadden dan de nobele families van Rome.

De seksuele verlangens die Suetonius toeschrijft aan Tiberius laten weinig over voor de verbeelding. In caput 43-45 somt hij het ene seksuele schandaal na het andere op. Als thuisbasis van Tiberius' seksuele activiteiten wordt *Capreae* aangewezen. Dit was *sedem arcanarum libidinum*: "de plaats voor zijn geheime seksuele begeertes". Hier liepen *puellarum et exoletorum greges*, "groepen van meisjes en volwassen mannelijke hoeren", rond. Zij waren *monstrosique concubitus repertores*, "bedenkers van weerzinwekkende neukpartijen", en werden door Tiberius *spintrias*, "anaalhoeren", genoemd, die in *triplici serie conexi*, "in een rij van drie personen in elkaar verweven", waren. Bij het aanzicht hiervan kon hij zich vervolgens opgeilen. Alleen de eerste zin van 43 schetst voor de Romeinse lezer al een extravagant beeld van de lustige levensstijl van de keizer. De woordkeuzes van Suetonius geven daarbij een bepaalde kleuring. De term *puellarum* laat ik voor nu achterwege. Hoewel deze term bij de moderne lezer een beeld oproept van een minderjarig meisje, was dit niet direct het geval bij de Romeinse lezer. De term *puella* kon zowel een jonge, seksueel inactieve vrouw aanduiden als een oudere, losbandige vrouw. De term zegt dus niets specifiek over de seksuele status van een vrouw.⁷¹ De term *exoletorum* heeft echter wel een bepaalde lading, zeker voor de Romeinse lezer. De term *exoletus* is afkomstig van het werkwoord *exolesco*, "opgroeien" of "verouderen". Het duidt er dus op dat de mannelijke prostituee volwassen is en seks met een *exoletus* valt dus niet meer onder de geaccepteerde ideeën van de Romeinse pederastie. De actieve of passieve rol van de *exoletus* is een punt van debat. Boswell stelt dat *exoleti* mannelijke prostituees waren die een actieve rol in de geslachtsgemeenschap aannamen.⁷² De Amerikaanse classicus Craig Williams toont echter aan dat er geen vaste of vooraf bepaalde positie was die een *exoletus* innam. Zijn definitie van *exoletus* luidt als volgt: *the term denoted a male prostitute past the age of adolescence, who might well be called upon to play the insertive role in penetrative acts with his male clients, but who might just as well also play the receptive role. His distinctive feature was not his sexual specialty, but rather his age, although sometimes even that was not a definitive characteristic, as the word seems in some contexts to refer to a male prostitute of any age.*⁷³

⁶⁹ Suetonius geeft aan het eind van paragraaf 23 ook aan dat er een mogelijkheid is, afgeleid uit het testament van Augustus, dat hij hem enkel uit noodzaak heeft aangewezen als opvolger, omdat zijn beide zoons Gaius en Lucius gestorven waren.

⁷⁰ *Vita Tiberii* 49.1, 61.1, 62.1.

⁷¹ Caldwell (2015), p. 53.

⁷² Boswell (1980), p. 79.

⁷³ Williams (2010), p. 92.

Tiberius neemt vooralsnog volgens Suetonius geen deel in deze man/man geslachtsgemeenschap, hij wilde enkel toeschouwer zijn. Hij haalde blijkbaar seksueel genoeg uit het aanschouwen van de seksuele activiteiten van onder andere deze *exoleti*. Dit moet voor de meeste mannelijke lezers uit de Romeinse elite beslist voor enige afkeer hebben gezorgd: seks tussen twee volwassen mannen was immers een strafbare activiteit voor de actieve deelnemer en een schande voor de passieve deelnemer. Hoe gold dat voor de toeschouwer? Was het aanschouwen van dergelijke man/man geslachtsgemeenschap ook schandelijk? In de hoedanigheid van voyeurisme als seksueel verlangen binnen de Romeinse samenleving, zie ook pagina 34.

Dat de situatie volgens Suetonius echter wel te veroordelen valt, is duidelijk door zijn gebruik van de woorden *monstruosi concubitus*, *spintrias* en *triplici serie conexi*. Wat deze prostituees daar op dat eiland doen is volgens hem weerzinwekkend: de mannen zouden in drietallen anale seks hebben, waarbij men zich moet voorstellen dat een prostituee anaal gepenetreerd wordt door een tweede prostituee, die op zijn beurt ook anaal gepenetreerd wordt door een derde prostituee, waardoor ze als het ware samen een schakel vormen. Dit zagen we op een van de scènes in de suburbane thermen in Pompeii (fig. 8 & 13). Dan komt er nog bij dat Tiberius hen *spintrias* noemde, een term die nadruk legt op de anus en dus het passieve gedeelte van seks tussen twee mannen.⁷⁴

Naast de hordes aan zowel mannelijke als vrouwelijke prostituees, had Tiberius *Venerios locos commentus est prostantisque per antra et cavae rupes ex utriusque sexus pube Paniscorum et Nympharum habitu...*, “ook in de bossen en wouden heeft hij overal seksplekken bedacht, waar uit beiden geslachten in jonge manschappen in het uiterlijk van Panfiguren en nimfen zij zichzelf openlijk aanbieden door de grotten en holle kliffen heen...”. Om een verdenking te maken van een bestiaal verlangen bij Tiberius, gebaseerd op de half dierlijke gedaantes van de satyrs, vind ik zelf te ver gaan, omdat de Panfiguren in de Griekse/Romeinse mythologie bekend staan om hun seksuele drang en grote erecties. Zij dienen hier, in het seksspel met de nimfen in de tuinen van *Capreae* als symbool van uitbundig seksueel verlangen waar Tiberius naar kan kijken. Toch roepen de verwijzing naar de satyr en de nimf associaties met lust, weelde en extase op bij de Romeinse lezer. In de mythologie, kunst en literatuur zijn de mannelijke volgelingen van Dionysus vruchtbaarheidsgeesten, die vaak in volle erectie worden afgebeeld. Ook nimfen hadden een imago van seksueel verlangen en waren onder meer vaak slachtoffer van verkrachtingen in mythologische verhalen.⁷⁵

Een ander belangrijk aspect dat duidelijk wordt, is dat voyeurisme een van Tiberius' seksuele verlangens was. De Van Dale definieert voyeurisme tegenwoordig als volgt: “neiging tot bespieden uit seksuele aandrift”.⁷⁶ In het geval van Tiberius is er geen sprake van bespieden. Voor de keizer was het niet nodig om op heimelijke wijze te kijken hoe mensen seks hadden, omdat hij hen kon bevelen dit voor hem te doen. Voyeurisme is hier te interpreteren als “fetisj van het aanschouwen van seksuele handelingen uitgevoerd door een of meerdere andere individuen uit seksuele aandrift”.

Op zijn privé-eiland *Capreae* waren talloze prostituees en – of hij zelf deelnam of niet – er was altijd een seksuele ‘voorstelling’ om naar te kijken. De gebruikelijkheid van voyeurisme is in het eerste hoofdstuk niet besproken, dus ik zal er hier kort aandacht aan besteden. Voyeurisme komt in literatuur weinig voor. Een van de bekendste voorbeelden komt van Martialis:

masturbabantur Phrygii post ostia servi,
Hectoreo quotiens sederat uxor equo,⁷⁷
(Mart. *Epigr.* 11.104.13-4)

De Phrygische slaven trokken zichzelf af achter de deur,
elke keer als Hektor's echtgenote op zijn paard ging zitten,

⁷⁴ *Spintria* komt van het Griekse σφιγκτήρ wat refereert naar de sluitspier. In dit geval refereert *spintria* dus naar de mannelijke prostituees die anale seks hadden.

⁷⁵ Voorbeelden hiervan zien we alleen in het eerste boek van Ovidius' *Metamorphosen* al frequent terugkomen met o.a. de verkrachtingen van de nimf Daphne door Apollo (*Met.* 1.540-47) en Io door Zeus (*Met.* 1.597-60).

⁷⁶ Van Dale Online Nederlands (Geraadpleegd op 4-5-2020), s.v. voyeurisme.

⁷⁷ Teksteditie: Loeb Classical Library, *Martial, Epigrams, Volume III Books 11-14* (Shackleton Bailey, D. R. trans.).

De slaven masturbeerden, terwijl ze aanschouwden hoe hun meesters, Hektor en Andromache, seks hebben. Hier zien we tevens een verwijzing naar de seksuele positie *mulier equitans*, zoals we in hoofdstuk 1 op pagina 23 gezien hebben en op de schildering in de suburbane thermen (fig. 9 & 10). Een ander voorbeeld vinden we in Petronius' *Satyricon*:

Itaque cum inclusi iacerent, consedimus ante limen thalami, et in primis Quartilla per rimam improbe diductam applicuerat oculum curiosum lusumque puerilem libidinoso speculabatur diligentia.⁷⁸
(Petr. *Sat.* 26.4-5)

En zo toen zij, opgesloten, in bed lagen, zijn wij samen voor de drempel van de slaapkamer gaan zitten, en als eerste heeft Quartilla onbeschaamd een nieuwsgierig oog gewend door een opengesperde spleet en heeft hun kinderlijke spel met lustige oplettendheid aanschouwd.

Hier zijn het geen slaven, maar Encolpius en Quartilla die de voyeurs zijn. Iconografische en archeologische vondsten leveren ook inzichten op naar de aanwezigheid van voyeurisme onder de Romeinse elite. In figuur 5 (zie p. 20), zien we geslachtsgemeenschap tussen een man en een vrouw, waarbij een jonge slaaf aanwezig is in de kamer en toeschouwer is van hun geslachtsgemeenschap. In deze situatie maakt dat echter van de slaaf nog geen voyeur, aangezien hij eerder dient als meubelstuk – hij houdt iets vast voor zijn meesters – dan een slaaf die actief geniet van wat hij aanschouwt. Er is dan ook in het geval van de jonge slaaf die het tafereel aanschouwt ook eerder sprake van een 'bystander' dan van een toeschouwer. Er is echter archeologisch materiaal waarop voyeurisme wél duidelijk geïmpliceerd wordt. Zo is er op een van de zijdes van de beroemde *Warren Cup*, een Romeinse, zilveren drinkbeker uit 15 v. Chr. – 15 n. Chr. gevonden in Bittir (Israël), een man/man seksscène afgebeeld waarbij aan de zijkant een jongen is afgebeeld in een deuropening die als toeschouwer van de seksscène wordt afgebeeld (zie fig. 15).

De Amerikaanse archeoloog John Pollini beargumenteert dat de jongen een slaaf moet voorstellen. De jongen draagt namelijk geen *bullā*, de holle hanger die elke Romeinse jongen draagt om zijn seksuele onvolwassenheid aan te geven en te beschermen. Daarnaast geeft zijn *tunica* zonder riem zijn toekomstige passieve seksuele rol aan, aangezien het dragen van een *tunica* zonder riem vaak een vrouwelijke of verwijfde gewoonte was.⁷⁹

Daarnaast wijst Pollini op een van de weinige archeologische aanwijzingen van Romeins voyeurisme, namelijk de interpretatie van een voyeurraampje in de muur van een van de kamers van de *Casa del Centenario* in Pompeii. Zo is aan de rechtermuur (zuidoostelijke zijde) van *cubiculum* 43 bij binnenkomst vanuit *cubiculum* 42 een kleine, raamachtige opening van 33 bij 33 centimeter te zien. Aan de hand van de resten in de muur kan gesteld worden dat dit raampje ooit een houten schotje had om het raam te openen en te sluiten. *Cubiculum* 43 bevat verschillende erotische wandschilderingen en heeft waarschijnlijk als slaapkamer gediend (zie p. 19). Zoals we hebben gezien, bevindt het vertrek zich in een afgesloten deel van het huis dat volgens Pollini als privégedeelte gediend moet hebben, waar de heer des huizes en speciale gasten van seksuele activiteiten konden genieten. De opening in de muur, die op 168 centimeter hoogte niet gediend kan hebben als serviceraampje, moet volgens Pollini bedoeld zijn geweest voor de eigenaar of andere gasten om naar de seksuele activiteiten in *cubiculum* 43 te kijken.⁸⁰ In dit geval lijkt het mij ook duidelijk dat – als er hier in de *Casa del Centenario* sprake is van een voyeurraampje – voyeurisme

⁷⁸ Teksteditie: Loeb Classical Library, *Petronius, Satyricon. Seneca, Apocolocyntosis*. (Michael Heseltine W. H. D. Rouse transl.).

⁷⁹ Pollini (1999), p. 38.

⁸⁰ Pollini (1999), p. 39.

voor de Romeinse eliteman niet heimelijk hoefde te zijn. Met de duidelijke aanwezigheid van dit luik waren gasten of slaven die met seksuele handelingen bezig waren in *cubiculum* 43 zich ervan bewust dat zij bekeken konden worden. Van het heimelijke dat we in Petronius' *Satyricon* zien bij Encolpius en Quartilla (nl. het gluren door de deuropening), is hier – met de aanwezigheid van een open luik – geen sprake. Zo wordt het dus duidelijk dat de eigenaar van de villa een voyeur was: iemand met een fetisj van het aanschouwen van anderen in seksuele handelingen óf iemand die ervan hield zélf bekeken te worden door een ander.

Voor voyeurisme is dus niet veel literair, iconografisch of archeologisch bewijs te vinden. Niet alleen in de literatuur van Martialis en Petronius, maar ook bij andere bronnen zoals op de Warren Cup en in de *Casa del Centenario* zien we dat voyeurisme zowel door slaven als door de elite bedreven kon worden. De sporadische bewijzen hiervoor tonen aan dat het geen normaal gebruik was voor de Romeinse eliteman. Wat we over voyeurisme in de Romeinse periode vinden, laat echter niet zien dat het een negatief of schaamtevol gebruik was en het zou voor de Romeinse lezer in het geval van Tiberius dan ook niet direct duiden op een groot seksschandaal, maar eerder op een ongebruikelijke seksuele gewoonte.

In paragraaf 44 lezen we hoe Tiberius peuters en baby's leerde om aan zijn penis te zuigen en knabbelen. Het beeld dat Suetonius hier geeft, is expliciet: de leeftijden van de peuters en baby's worden gespecificeerd met termen als *pueros primae teneritudinis*, "jongens van de jongste jeugdigheid" en *infantes firmiores, necdum tamen lacte depulsos*, "baby's, lichamelijk sterker, maar toch nog niet van de moedermelk weggehaald". De vraag is ook hier wat de Romeinse lezer gedacht moet hebben bij het lezen van deze passage. Seks met kinderen en vooral zulke jonge kinderen was strafbaar volgens de *Lex Scantinia*, wanneer de kinderen vrijgeboren en Romeins waren.⁸¹ Als de baby's en peuters slaven waren dan brak Tiberius in principe geen wet, maar het blijft maar de vraag of Tiberius in de ogen van de Romeinse eliteman hier wel of niet te ver gaat in zijn seksuele verlangens. Als de baby's en peuters slaven in zijn bezit zijn, had Tiberius immers het recht hen te gebruiken zoals hij wilde. Aan de toon van Suetonius is echter wel te merken dat Tiberius hier een lijn overschrijdt die geen enkele zichzelf respecterende Romein over zou gaan. Zo zegt Suetonius aan het begin van 44, wanneer hij Tiberius' kindermisbruik aankondigt, dat hij *Maiore adhuc ac turpiore infamia flagravat, vix ut referri audirive, nedum credi fas sit*, "brandde door een te grote en smerige slechte reputatie, die nauwelijks verteld of gehoord kan worden, laat staan dat het mogelijk is geloofd te worden". Suetonius schrijft deze daad dus af als zó smerig en slecht dat hij door een normale Romeinse lezer niet eens geloofd zou kunnen worden.

Paragraaf 44 gaat verder met Tiberius' keuze om een schilderij in zijn slaapkamer op te hangen waarop een mythologische scène is afgebeeld van Atalanta die Meleager oraal bevredigt. Uit de toon van Suetonius is op te merken dat Tiberius' keuze om dit schilderij te verkiezen boven een miljoen sestertiën een belachelijke keuze is. Zo zegt Suetonius dat hij *non modo*, "niet alleen", dit schilderij uitkoos, *sed et in cubiculo dedicavit*, "maar dat hij het zelfs in zijn slaapkamer ophing!". In hoofdstuk 1 is duidelijk gemaakt dat de Romeinse man zich niet bezig mag houden met orale seks (zie p. 24). Orale seks geven zou een passieve rol aanduiden en *fellatio* in het algemeen was voor zowel de Romeinse eliteman als vrouw een onreine bezigheid. Een afbeelding waarop Atalanta, een prinses, de held Meleager oraal bevredigt zou als schandelijk beschouwd kunnen worden. Meleager zou dat niet van Atalanta mogen vragen en Atalanta zou het, gezien haar status, niet aan Meleager moeten geven. *Fellatio* was voorbehouden aan prostituees. Een schilderij van een dergelijke mythologische seksscène zou dus ongebruikelijk zijn in het huis van een Romeinse eliteman, terwijl 'gewone' mythologische seksscènes juist niet vreemd zijn in de huizen van de Romeinse elite. Suetonius geeft hiermee aan dat Tiberius, ook al heeft hij dezelfde inrichtingsstijl als de meeste Romeinse elitemannen – namelijk seksuele scènes in zijn slaapvertrekken – weer te ver gaat door er een seksuele activiteit op te vertonen die voor de eliteman en vrouw niet geaccepteerd is.

Suetonius lijkt in de passages 43-45 het gros van Tiberius' seksuele activiteiten en verlangens als waar te presenteren zonder te speculeren over de waarheid van deze gebeurtenissen. Aan het eind van 44 gebruikt hij de termen *fertur etiam*, "er wordt ook gezegd". Dit indiceert wel dat hij de voorafgaande verhalen van horen zeggen heeft overgenomen, wat ook niet vreemd is: Suetonius leefde lang na het overlijden van Tiberius en heeft het keizerschap van Tiberius niet zelf meegemaakt. Bij Augustus specificeert hij echter

⁸¹ Richlin (1992), p. 224.

duidelijker wanneer bepaalde seksuele activiteiten en verlangens als gerucht of als feit geïnterpreteerd moeten worden, maar bij Tiberius is dat niet het geval (over de rol van geruchten binnen Suetonius' *De Vita Caesarum* wordt verder ingegaan in hoofdstuk 3). Zijn woordenschat is negatief en zijn toon jegens Tiberius is niet veel beter. Tiberius *construpraret*, “verkrachtte”, twee broers, die niets wilden weten van zijn avances, maar tegen hun wil gebruikt werden. Toen zij klaagden liet hij hun benen breken. Over de afkomst van de broers wordt niks vermeld, wel wordt gezegd dat de een dienaar was tijdens een offergave en de ander, zijn broer, een fluitspeler.

In paragraaf 45 beschrijft Suetonius ook hoe Tiberius *Feminarum quoque, et quidem illustrium, capitibus quanto opere solitus sit inludere*, “zich met zo’n grote inspanning gewoon maakte zich te vergrijpen aan de hoofden van vrouwen” en een vrouw genaamd Mallonia zelfs tot zelfmoord heeft gedreven, omdat zij weigerde op zijn seksuele avances in te gaan. Het publiek bij een *Atellana fabula*, “Atellanische volksklucht”, zou dan ook luid geapplaudisseerd hebben bij de tekst *hircum vetulum capreis naturam ligurire*, “de oude geile bok die likt aan de geslachtsdelen van reeën”, waarbij Tiberius benoemd wordt tot het laagste van het laagste en vergeleken wordt met een wilde en lustige bok die orale seks geeft aan een vrouwelijk dier.

De Flavische dynastie

Achtentwintig jaar na de dood van keizer Caligula komt in 69 n. Chr. de eerste keizer van de Flavische dynastie aan de macht: Vespasianus. Het is tijdens het keizerschap van Vespasianus en dankzij de *gens Flavia* dat Rome, na een periode van usurpatie en gewelddadige doden van vier keizers, weer stabiliteit krijgt. Suetonius prijst hem in de vijfentwintig paragrafen die hij aan het leven van Vespasianus spendeert. Er was volgens hem maar één karaktertrek waarop Vespasianus bekritiseerd kon worden: zijn hebzucht voor geld (zie fragment 13). Zijn seksuele verlangens beslaan, zeker in het licht van de seksuele verlangens die aan bod zijn gekomen bij Tiberius, Caligula en Nero, maar een kort deel van zijn biografie en zijn zeker niet zo uitgesproken als die van zijn voorgangers. Welgeteld twee paragrafen geven inzicht in het seksleven van de keizer.

In paragraaf 21 (fragment 14) beschrijft Suetonius de gewoonte van Vespasianus om na een korte wandeling een dutje te doen met *aliqua pallacarum*, “een van zijn minnaressen”, waar hij er *plurimas*, “verscheidene”, van had. Vespasianus was getrouwd met Flavia Domitilla, maar zij stierf al voordat hij keizer werd en hij is na haar dood niet meer officieel hertrouwd. Er was bij hem geen behoefte aan hertrouwen, omdat hij al twee erfgenamen had. Hij herpakte wel zijn relatie met zijn maitresse Caenis, die hij behandelde alsof zij met hem getrouwd was. Aangezien Caenis volgens de *leges Juliae* als vrijgelaten vrouw niet in staat was om met Vespasianus te trouwen, heeft zij geen officiële keizerlijke titel gekregen, noch waren er portretten van haar. Dat is overigens een eer die de wettige echtgenote van Vespasianus ook niet ontvangen heeft. De portrettering van de echtgenoot werd binnen de Flavische dynastie minder belangrijk en de eerste vrouwen die geportretteerd werden, waren Domitia Longina, Domitianus’ vrouw, en Julia Flavia, Titus’ dochter.⁸² De discrete relatie tussen Caenis en Vespasianus was dan ook geen reden tot zorg voor de senatoren, die nog moesten bijkomen van keizerinnen als Agrippina Minor en Messalina.⁸³ Na de dood van Caenis heeft hij er, volgens Suetonius, verschillende minnaressen op nagehouden.

Het tweede fragment (fragment 15) dat binnen de categorie ‘seksuele activiteiten en verlangens’ te plaatsen valt, is een anekdote die Suetonius geeft over Vespasianus’ humor. Een vrouw waar Vespasianus hevig verliefd op was geworden, wilde hij vierhonderd sestertien betalen om seks mee te hebben. Toen zijn schatmeester vroeg hoe hij dit in de boeken moest verwerken, zou Vespasianus geantwoord hebben met de woorden *Vespasiano adamato*, “voor het begeren van Vespasianus”. Deze anekdote getuigt meer van Vespasianus’ humor dan van zijn seksuele begeertes. Daarnaast is het in dit geval niet schadelijk voor de reputatie van Vespasianus. Hij was immers niet getrouwd en er wordt geen vermelding gemaakt van de

⁸² Freisenbruch (2010), p. 142. Het is echter ook mogelijk dat er geen portretten van Vespasianus wettelijke echtgenote Flavia Domitilla gemaakt zijn, omdat zij al overleden was voordat Vespasianus keizer werd en er portretten van hem en de keizerlijke familie vervaardigd werden.

⁸³ Freisenbruch (2010), p. 143. Agrippina Minor en Messalina hadden grote invloed op de politieke beslissingen van hun echtgenoot Claudius en Agrippina Minor had ook grote invloed over haar zoon Nero.

stand van de vrouw in kwestie. Suetonius verwijst naar haar als *quadam* “een zekere vrouw” en laat in het midden of zij een Romeinse elitevrouw, slavin, of toevallige voorbijgangster was. Dit leidt tot de vraag wat de functie van deze passage is geweest. Hierbij is het naar mijn mening van belang om vast te stellen op wat in deze passage de nadruk ligt: de prijs die Vespasianus betaalt of de vrouw aan wie hij dit bedrag betaalt. Als de nadruk namelijk op het bedrag ligt dan gaat de passage over Vespasianus’ geldzucht. Als de nadruk ligt op de vrouw dan is het een passage die zijn seksuele verlangens benadrukt. Het is waarschijnlijk dat de nadruk heeft gelegen op de manier waarop Vespasianus met geld omgaat. De reden hiervoor is dat over de vrouw in kwestie eigenlijk geen verdere informatie gegeven wordt. Als de vrouw een Romeinse elitevrouw was, had dat op zich voor een shockeffect gezorgd, omdat Vespasianus dan een elitevrouw zou betalen voor seks. De implicatie met *quadam* is dat de vrouw van onbelangrijke komaf moet zijn geweest. Het shockeffect is dat Vespasianus 400.000 HS uitgeeft voor een vrouw van onbekende status. Zij was zelfs geen hooggewaardeerde courtesane of prostituee, maar “een of andere” vrouw. Dat Vespasianus zo’n bedrag uitgeeft is dan ook zwaar overdreven. De gewone prostituee in de Romeinse Keizertijd verdiende ergens tussen de 0,25 en 16 assen.⁸⁴ 16 assen stonden gelijk aan 1 denarius en 1 denarius stond gelijk aan 4 sestertiën. Dat betekent dat Vespasianus deze vrouw 100.000 keer meer dan een gewone prostituee betaald zou hebben voor seksuele handelingen. Dit is een shockerend groot bedrag om te rekenen voor een seksuele handeling. En dit in het licht van Vespasianus’ geldzucht! Het is dan ook logisch dat de nadruk van de passage ligt op Vespasianus’ geldgewoontes en niet zozeer op de seksuele daad.

Vespasianus werd opgevolgd door Titus, die net als zijn vader de *divus*-titel heeft ontvangen van de senaat. In het hoofdstuk dat aan hem gewijd is, krijgt hij verscheidene goede kwaliteiten toegeschreven. Zo is hij aantrekkelijk, wijs en sterk; hij heeft een voortreffelijke militaire carrière en hij heeft zijn vader bijgestaan in politieke zaken. Titus heeft ook slechte kwaliteiten. Hij zou als hoofd van de praetoriaanse lijfwacht verschillende wreedheden begaan hebben. Op seksueel gebied wordt beweerd dat hij seksuele verlangens naar mannelijke prostituees en eunuchen zou hebben en deze mannen in hordes ontving (fragment 16). Een gedetailleerde beschrijving van de aard van deze relaties wordt niet gegeven. Het is onduidelijk welke positie Titus ingenomen zou hebben in deze man/man relaties. Wel wordt voor de mannelijke prostituees de term *exoletus* gebruikt. Zoals we gezien hebben bij Tiberius behoort de *exoletus* tot een bepaalde klasse prostituees waar de Romeinse eliteman geen openlijke seksuele relatie mee zou moeten onderhouden.

In fragment 16 introduceert Suetonius Julia Berenice, de dochter van de Joodse koning Herodes Agrippa I. Zij en Titus hadden een relatie, maar uit politieke overwegingen heeft Titus afstand van haar moeten nemen. Vanwege de Oosterse afkomst van Julia Berenice leek zij een tweede Cleopatra te kunnen worden: een buitenlandse vrouw met belangrijke invloed in de Romeinse politiek. Ook haar Joodse afkomst werkte een mogelijk huwelijk voor Titus en haar tegen, omdat Titus net terug was gekeerd van een oorlog tegen de Joden. In fragment 17 geeft Suetonius nog de mogelijke affaire tussen Titus en Domitia, de echtgenote van zijn broer Domitianus. Hij presenteert deze mogelijkheid duidelijk als gerucht: *Id quale fuerit, neque ipse tunc prodidit neque cuiquam facile succurrat*, “wat dit is geweest, heeft hij toen noch zelf gezegd, noch schoot het wie dan ook makkelijk te binnen.” Suetonius geeft aan dat er weinig reden is deze affaire voor waar aan te nemen: Domitia, die blijkbaar niet de gewoonte had haar buitenechtelijke relaties verborgen te houden, heeft toegegeven dat een dergelijke affaire nooit bestaan heeft. Suetonius maakt daarmee ook een einde aan een gerucht dat Titus op zijn sterfbed nog zwart zou moeten maken.

Aan de laatste zoon van de Flavische dynastie worden de minste woorden vuilgemaakt. Domitianus, die geen *divus* zal worden, wordt op een duidelijk andere toon beschreven dan zijn twee voorgangers. Zijn seksleven moet bijdragen aan het tekenen van een negatiever beeld van de keizer. In fragment 18, de opening van het hoofdstuk over Domitianus, schrijft Suetonius over Domitianus’ jeugd als een van armoede en schande. Suetonius spreekt daarnaast van de seksuele schandalen, die volgens hem in beiden gevallen bevestigd worden door andere bronnen en welke hij dus als waarheidsgetrouw presenteert. Dit doet hij aan de hand van *satisque constat*, “en het is voldoende bekend”, en *nec defuerunt qui affirmarent*, “en niet ontbraken zij, die bevestigden”. Deze seksuele schandalen betreffen allebei seksuele avances naar of

⁸⁴ McGinn (2007), p. 42. McGinn geeft aan dat het niet met zekerheid te bepalen is dat prijzen voor prostituees al bij 0,25 as begonnen. Deze prijzen konden ook als belediging bedoeld zijn. Of ze klopten wel en waren lage prijzen voor oudere prostituees. Daarnaast verschilde de prijs per prostituee, afhankelijk van haar uiterlijk en de seksuele handeling die verricht werd.

ervaringen tussen twee mannen, in beide gevallen met een andere Romeinse eliteman. Ten eerste biedt Domitianus zichzelf aan om de nacht met Clodius Pollio door te brengen. Gezien de hogere status en oudere leeftijd van Pollio zou Domitianus dus bereid zijn geweest de passieve rol in een mogelijk eenmalige seksuele man/man relatie aan te nemen. Dit refereert naar de *tanta infamia*, “zo’n enorme schande”, die Domitianus dus in zijn jeugd begaan zou hebben. Daarnaast zou hij door zijn latere opvolger Nerva *corruptum*, “verkracht”, zijn. Nerva was ouder dan Domitianus en bekleedde belangrijke politieke functies als consul onder het keizerschap van Vespasianus en Domitianus. Hoewel de term *corrumpo* niet alleen “verkrachten” betekent, zijn ook andere vertalingen van negatieve aard.⁸⁵ Ook bij deze seksuele man/man relatie moet er sprake zijn geweest van een passieve rol voor Domitianus; de term *corruptum* indiceert namelijk al dat er bij hem sprake is van een onteerde of verzwakte positie. Daarnaast wekt de verkrachting door Nerva een beeld van een Domitianus die zichzelf prostituteert. Het is daarom mogelijk dat hij zichzelf aanbood aan Nerva, zoals hij deed aan Clodius Pollio. Dit terwijl hij een jonge man was, die leefde in relatieve armoede. Hij zou zichzelf dus op seksueel gebied aanbieden aan oudere mannen van hogere status voor eventueel politiek gewin.

In fragment 19 gebruikt Suetonius de term *libido*, die hij ook bij Titus gebruikt. De term draagt geen directe negatieve connotatie met zich mee, maar hij lijkt hier – in het geval van Domitianus – door de toevoeging van *nimiae* wel een negatieve betekenis te krijgen. Het hebben van *libido*, “seksueel verlangen”, is eigen aan de mens. Domitianus heeft echter een *nimiae*, “overvloed”, aan seksuele verlangens. Suetonius gebruikt de term *assiduitatem concubitus* om aan te geven dat hij “voortdurend seks” had, iets dat hij als *exercitationis genus*, “een soort van training”, beschouwde. Suetonius spreekt over geruchten omtrent Domitianus (*eratque fama*), die stellen dat hij zijn maîtresses zelf scheerde en gebruikt de term *vulgatissimas*, “meest vulgaire”, om de prostitutees te beschrijven waarmee hij zich bezighoudt. Daarnaast toont de term *meretrices* aan dat Domitianus zich inliet met echte prostitutees. De nadruk wordt hier gelegd op het feit dat Domitianus professionele prostitutees gebruikt in plaats van zijn slaven.

Suetonius gebruikt bij Domitianus in tegenstelling tot zijn voorgangers meerdere hyperbolen van negatieve betekenis om het als berucht gepresenteerde seksleven van Domitianus kracht bij te zetten en hem af te schilderen als een perverse en wrede man. Domitianus zou zijn nichtje verkracht hebben, terwijl Titus nog in leven was, wat als niets anders als grove belediging jegens Titus opgevat kan worden. Na Titus’ dood heeft hij haar gedwongen een abortus te plegen, wat de reden is geweest voor haar dood. De term *perstinacissime*, “meest hardnekkig”, geeft extra aan hoe Domitianus zijn nichtje als huwelijkspartner afwijst. De term *corruptit* wordt gebruikt om aan te geven hoe Domitianus haar vervolgens toch verkracht.

Conclusie

Aan de hand van de uiteengezette seksuele activiteiten en verlangens van de keizers en de bevindingen over de toon waarop Suetonius deze verhalen beschrijft, heb ik een tabel gemaakt (tabel 1) met seksuele taferelen die binnen (tweede kolom) en buiten (derde kolom) de seksuele moraal van de Romeinse eliteman vallen, zoals deze is vastgesteld in hoofdstuk 1. In de vierde kolom staat de toon waarin Suetonius schrijft.

Op het gebied van liefde zien we dat Augustus, met zijn meerdere scheidingen, geen handelingen verricht die de Romeinse eliteman vreemd zijn. Als we echter puur op seksueel gebied kijken naar zijn handelen, dan zien we dat hij uitsluitend handelt buiten de Romeinse seksuele moraal. Toch is de toon van Suetonius in het algemeen positief en neutraal wat betreft zijn seksuele verleden. Die fouten die Augustus begaan heeft, praat de biograaf goed of schrijft hij af als gerucht.

Tiberius wordt in vergelijking met de vijf hier besproken keizers het meest door Suetonius besproken op het gebied van het seksuele verleden. Hoewel de keizer een aantal seksuele activiteiten en verlangens in de tweede kolom (*binnen de Romeinse seksuele moraal*) heeft staan, komen deze ook allemaal voor in de derde kolom (*buiten de Romeinse seksuele moraal*). Suetonius toont op die manier de aspecten van Tiberius’ seksuele handelingen die geaccepteerd zijn, maar hij geeft vervolgens middels een detail een twist eraan waardoor

⁸⁵ Andere vertalingen van *corrumpo* zijn o.a.: onteren, vernietigen, bederven, misvormen of verzwakken.

ze niet meer geaccepteerd worden. Denk bijvoorbeeld aan de afbeelding van Meleager en Atalanta, het verkrachten van de twee broers en Tiberius' seksuele fantasieën over passieve anale seks. Suetonius' toon is daarnaast negatief: vanaf paragraaf 41 heeft hij geen goed woord meer over voor de tweede keizer van het Romeinse Rijk en hij bestempelt die als een van de schandaligste keizers uit de Romeinse geschiedenis.

Over de keizers uit de Flavische dynastie wordt minder geschreven, ook op het gebied van hun seksuele verleden. Bij Vespasianus zien we dat hij zich enkel inliet met zijn concubines na het overlijden van zijn vrouw en dat hij nooit hertrouwd is. Geen Romeinse eliteman zou vreemd opkijken van dergelijk gedrag. Suetonius toon is dan ook positief: de biograaf heeft op seksueel gebied immers ook niks om te bekritisieren. Bij Titus zien we echter iets soortgelijks als bij Augustus: Titus begrijpt het belang van politieke huwelijken, net als Augustus, en maakt zich los van Julia Berenice, met wie een huwelijk politiek gezien geen vruchten zou opleveren. Daarnaast wordt over Titus gezegd dat hij graag seks had met eunuchen en *exoleti*. Dat detail en de affaire met zijn schoonzus Domitia zijn allebei activiteiten die buiten de Romeinse seksuele moraal vallen. Toch is Suetonius' toon positief: hij beschrijft een enkele wreedheid van Titus in zijn periode als hoofd van de praetoriaanse lijfwacht, maar is verder over het algemeen positief. Zelfs omtrent de seksuele activiteiten die niet gedoogd worden door de Romeinse eliteman is zijn toon mild. Er wordt weinig aandacht besteed zijn man/man geslachtsgemeenschap en de affaire met Domitia wordt als een gerucht beschouwd dat hem zwart zou moeten maken.

De toon tegenover Domitianus is daarentegen negatief en zijn seksuele activiteiten en verlangens vallen allemaal buiten de Romeinse seksuele moraal. Wat opvalt is dat de toon van Suetonius niet direct in verband staat met de manier waarop de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers geaccepteerd werden binnen de Romeinse elite. Augustus en Titus vallen namelijk beiden buiten de Romeinse seksuele moraal, maar worden niet negatief besproken. De verbinding lijkt eerder te liggen met de *divus*-titel: Augustus, Titus en Vespasianus hebben alle drie de *divus*-titel en worden door Suetonius positief of neutraal besproken, terwijl Tiberius en Domitianus negatief besproken worden. De seksuele activiteiten en verlangens vormen daarmee een uitzondering: ook keizers mét een *divus*-titel hebben seksuele activiteiten en verlangens die buiten de geaccepteerde norm vallen.

Keizer	Seksuele activiteiten en verlangens <i>binnen</i> de Romeinse seksuele moraal	Seksuele activiteiten en verlangens <i>buiten</i> de Romeinse seksuele moraal	Suetonius' toon
Augustus	-	Overspel met Romeinse elitevrouwen, in sommige gevallen van jonge leeftijd. Het onderhouden van verschillende man/man relaties, waarbij een vrouwelijke of passieve houding verondersteld wordt (<i>n.b. wordt specifiek benoemd als gerucht</i>). Het verkrachten van jonge maagden, die door Livia verzameld werden.	Positief (<i>in het algemeen</i>); neutraal (<i>w.b. seksuele geschiedenis</i>).
Tiberius	Seksuele afbeeldingen als wanddecoratie in slaapkamers. Voyeuristische verlangens. Actieve rol in man/man geslachtsgemeenschap.	Seksuele afbeeldingen van <i>fellatio</i> bij mythologische, vooraanstaande figuren. Hordes aan prostituees en <i>exoleti</i> tot zijn beschikking op zijn privé-eiland <i>Capreae</i> . Seksuele fantasieën over man/man geslachtsgemeenschap tussen drie mannen, die elkaar anaal penetreren. <i>Fellatio</i> door baby's of peuters. Verkrachten van twee broers, tevens naderhand martelen.	Negatief (<i>met name in woordgebruik en waardeoordelen</i>).
Vespasianus	Verhoudingen met concubines na het overlijden van zijn echtgenote. Het betalen van een vrouw voor geslachtsgemeenschap (<i>anekdote</i>).	-	Positief
Titus	-	Liefdesrelatie met de Joodse prinses Berenice (<i>n.b. eventueel ook seksueel van aard?</i>) Seks met <i>exoleti</i> . Affaire met een Romeinse elitevrouw/schoonzus (<i>n.b. wordt specifiek benoemd als gerucht</i>).	Positief
Domitianus	-	Passieve positie innemen in man/man geslachtsgemeenschap met Claudius Pollio. Verkracht worden door opvolger Nerva. Seks met prostituees. Verkrachten van een Romeinse elitevrouw/zijn nichtje.	Negatief (<i>aan de hand van de negatieve woordenschat en vermeende man/man relaties</i>)

Tabel 1. Resultaten van de bevindingen in hoofdstuk 2; de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers binnen en buiten de Romeinse seksuele moraal.

Hoofdstuk 3

Suetonius beoordeelt: wie was braaf in bed en wie niet?

Hoofdstuk 3 vormt de synthese van dit onderzoek waarin de bevindingen van hoofdstuk 1 en 2 bij elkaar worden gebracht om twee deelvragen te beantwoorden: “hoe worden de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers gebruikt als instrument om een beeld te vormen van de keizer en de keizerlijke machtsstatus?” en “wat is het verschil in de presentatie van de seksuele activiteiten en verlangens voor Suetonius’ beeldvorming van de ‘goede’ keizers en de ‘slechte’ keizers?”. Hierbij staat één aspect van de biografie centraal: de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers. Dit aspect is een van verschillende aspecten binnen Suetonius’ werk (andere aspecten zijn o.a. militaire campagnes, politieke beslissingen en de jeugd van de keizer) die effect hebben op hoe de keizer in de biografie gepresenteerd wordt. Wanneer er in dit hoofdstuk gekeken wordt naar de beeldvorming van de keizer is die gebaseerd op het aspect van zijn seksuele activiteiten en verlangens en niet op alle aspecten die in Suetonius’ werk worden besproken. Aan de hand van alle bevindingen uit het onderzoek naar de primaire literatuur en archeologische/iconografische bronnen en het beantwoorden van deze twee deelvragen kan ik na dit hoofdstuk tot een conclusie komen die antwoord geeft op de hoofdvraag van dit onderzoek.

Om antwoord te geven op de eerste deelvraag geef ik een kort overzicht van de werkmethode van Suetonius en de opbouw van zijn biografische beschrijvingen van de Romeinse keizers. Hierbij kijk ik met name naar de rol die de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers innemen aan de hand van drie vraagstellingen: hoe, wanneer en op welke manier. *Hoe* gebruikt Suetonius de seksuele activiteiten en verlangens van de keizer om een positief of negatief beeld van de keizers te vormen. *Wanneer* gebruikt hij seks in zijn beschrijving van de keizers? Ten slotte, *op welke manier* doet hij dit en hoe staat dit in verband met andere aspecten uit het leven van de keizer, die Suetonius beschrijft om een beeld van hem te vormen? De tweede deelvraag beantwoord ik door middel van een vergelijking tussen de keizers mét en zonder *divus*-titel. Hierbij vormen de resultaten van het onderzoek uit hoofdstuk 2 en de bevindingen uit hoofdstuk 1 het uitgangspunt.

Seks als instrument van de biograaf

In de in 2018 verschenen biografie *Fire and Fury* over de Amerikaanse president Donald Trump en zijn tijd in het Witte Huis schreef auteur Michael Wolff:

*“On the verge of Trump’s ascendancy to the presidency, the media, with its singular voice on Trump matters, was propounding a conspiracy of vast proportions. The theory, suddenly presented as just this side of a likelihood, was that the Russians had suborned Donald Trump during a trip to Moscow with a crude blackmail scheme involving prostitutes and videotaped sexual acts pushing new boundaries of deviance (including “golden showers”) with prostitutes and videotaped sex acts. The implicit conclusion: a compromised Trump had conspired with the Russians to steal the election and to install him in the White House as Putin’s dupe. If this was true, then the nation stood at one of the most extraordinary moments in the history of democracy, international relations, and journalism.”*⁸⁶

Dit is een van de verschillende toespelingen in het boek op het seksleven van Donald Trump. Wie het gehele werk leest, merkt op dat er verschillende verwijzingen worden gemaakt naar geruchten omtrent het seksleven van Trump. Neem daar nu ter vergelijking de biografie *Mark: portret van een premier* uit 2016 bij; een biografie die zowel lovend als kritisch is over Nederland’s eerste minister. Toch komt Rutte’s privéleven weinig aan bod in het boek, laat staan zijn seksleven. Het is voor de biografe Sheila Sitalsing niet van belang wat de premier doet in zijn vrije tijd, laat staan in bed.⁸⁷ Wat is hier het verschil tussen deze twee biografen? Waarom maakt de een wel gebruik van de seksuele activiteiten van een machtsfiguur en de ander niet?

⁸⁶ Wolff (2018), p. 36.

⁸⁷ Sitalsing (2016).

Een vergelijking tussen deze twee biografieën is bruikbaar, omdat zij een beeld geeft van de reden waarom biografen seks gebruiken als instrument binnen hun biografie of juist niet (zoals in het geval van Rutte). Een term die hier een belangrijke rol bij speelt, is ‘karaktermoord’. Deze term wordt door de Van Dale gedefinieerd als: “een bewuste en grove schending van iemands goede naam of persoonlijkheid.”⁸⁸ Beschrijvingen van seksuele activiteiten en verlangens in een biografie kunnen als instrument dienen voor karaktermoord. In andere woorden: de biograaf kan het seksleven van de beschreven persoon in kwestie gebruiken om haar/zijn reputatie en naam schade toe te brengen. Neem bijvoorbeeld de bovenstaande quote. Wolff schrijft: “*The implicit conclusion: a compromised Trump had conspired with the Russians to steal the election and to install him in the White House as Putin’s dupe.*” De passage schetst het beeld van Donald Trump die zich heeft laten filmen terwijl hij verschillende seksuele handelingen verricht met prostituees in Rusland. De aanname die hierop volgt, is dat deze beelden tegen hem gebruikt werden en hij gechanteerd werd door Poetin. Poetin kon vervolgens de beelden gebruiken om van Trump gedaan te krijgen wat hij wilde in het Witte Huis. Wolff erkent dat dit een gerucht is: “*If this was true, then the nation stood at one of the most extraordinary moments in the history of democracy, international relations, and journalism.*” Dit is een voorbeeld van een passage over seksuele handelingen die gebruikt wordt als instrument voor karaktermoord. In de biografie van Mark Rutte is hiervan geen sprake. Hieruit kan wellicht de conclusie getrokken worden dat Wolff een kritischere kijk had op de politieke beslissingen van Trump dan Sitalsing op die van Rutte en misschien eerder geneigd was karaktermoord te plegen dan Sitalsing. Hieruit valt tevens te concluderen dat de politieke daden van Trump voor meer ophef zorgen dan die van onze eigen minister en dat journalisten trucs gebruiken, zoals karaktermoord aan de hand van seksuele schandalen, om kritiek te uiten.

Hoe zit dat bij Suetonius? Mogen we bij Suetonius ook spreken over karaktermoord? Dit is een belangrijk vraagstuk binnen dit onderzoek. Het is van belang om te bepalen wat het doel van Suetonius geweest is om de sekslevens van de keizers toe te voegen aan de beschrijvingen van hun leven. Om ervan uit te gaan dat Suetonius per keizer een seksueel profiel wilde opstellen vind ik vergezocht. Nergens in zijn *De Vita Caesarum* schrijft hij over een methodologie of onderzoek waaruit blijkt wat de precieze seksuele activiteiten en verlangens van de keizers moeten zijn geweest. Suetonius is dan ook niet geïnteresseerd in de betekenis of belang van ‘seks’ voor een keizer. Hij trekt geen conclusies over wat macht doet met het seksleven van een keizer, maar hij beschrijft deze enkel. Zijn onderzoek – op het gebied van de sekslevens van de keizers – is er een van geruchten, of *fama*. Dit is naar mijn mening de sleutel voor hoe we de beschrijvingen van de keizerlijke sekslevens moeten lezen, namelijk als bestaande geruchten die Suetonius verzameld heeft. De vraag die dan volgt, is of deze geruchten onderdeel geweest zijn van een aanzet tot karaktermoord. Historicus Jan Meister is van mening dat de geruchten die Suetonius verzameld heeft, gediend moeten hebben als voorbeelden van karaktermoord. Een belangrijk punt dat Meister aanhaalt in het essay *Reports about the „Sex Life“ of Early Roman Emperors – An Example of Character Assassination?* is dat Suetonius deze geruchten niet zelf gebruikt om karaktermoord te plegen op de keizers, maar dat zij voorbeelden zijn van karaktermoord.⁸⁹ In het vervolg zal ik Meister’s punten uiteenzetten en aanvullen met mijn eigen bevindingen, maar eerst zal ik aanduiden *hoe, wanneer en op welke manier* Suetonius de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers gebruikt in de *De Vita Caesarum*.

Het antwoord op de vraag “hoe gebruikt Suetonius de seksuele activiteiten en verlangens van de keizer om een positief of negatief beeld van de keizers te vormen”, hebben we in de loop van dit onderzoek al gekregen. In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat Suetonius gebruik maakt van specifiek taalgebruik en woordkeuzes die vaak óf een negatieve óf geen negatieve lading hebben. Zo gebruikt hij bijvoorbeeld de woorden *ad vitiandas virgines* wanneer hij het heeft over Augustus’ verlangen om jonge meisjes te “verkrachten”; de term *vitiare* had een nadrukkelijke negatieve connotatie. Daarnaast geeft hij in verschillende gevallen duidelijk aan dat het om een gerucht gaat, maar hij vermeldt dit in andere gevallen (bewust) niet. Zo schrijft hij in de biografie van Domitianus over *eratque fama* wanneer hij beschrijft hoe hij zijn prostituees het liefst zelf schoor, maar in zijn opsomming over Tiberius’ seksuele activiteiten in diens paleis op *Capreae* lijkt hij door te ratelen alsof hij feit na feit geeft.

⁸⁸ Van Dale Online Nederlands (Geraadpleegd op 1-6-2020), s.v. karaktermoord.

⁸⁹ Meister (2014), p. 60.

Wanneer Suetonius over de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers schrijft, is de biograaf vrijwel altijd consequent. In het merendeel van de gevallen schrijft Suetonius eerst over de jeugd van de keizer, gevolgd door zijn politieke en/of militaire overwinningen en verliezen, en tenslotte eindigt hij met het persoonlijke leven van de keizer – waaronder zijn seksleven – en zijn dood. Suetonius' werkmethode is dan ook niet compleet chronologisch, maar gerangschikt per thema: jeugd, politieke/militaire carrière, persoonlijke leven, seksleven, dood.

De manier waarop Suetonius de sekslevens beschrijft, is aan de hand van de geruchten die hij verzameld heeft. Omdat Suetonius *De Vita Caesarum* geschreven heeft ver na het overlijden van de keizers, komt veel van zijn informatie uit geschreven archiefbronnen. Dit vormt weinig hindernissen voor beschrijvingen over de politieke en militaire daden van de keizers, omdat die meerdere malen zijn vastgelegd: ofwel door de keizer zelf, ofwel op inscripties, historiografische bronnen of in gevormde wetten. Betrouwbare informatie over hun sekslevens is echter moeilijker te verkrijgen. Er bestonden geen gedetailleerde dagboeken met details over de sekslevens van de keizers en de informatie die Suetonius dus over dit onderwerp heeft, bestaat uit *famae*, “geruchten”. Dit is waar het onderzoek van Meister relevant wordt. Hij beargumenteert namelijk dat deze geruchten in de meeste gevallen ontstaan zijn om dienst te doen als karaktermoord.⁹⁰

Veel van deze geruchten hebben volgens Meister te maken met de negatieve connotatie van de *vir mollis*, een stereotype voor een “verwijfde” man. De *vir mollis* wordt ook wel aangeduid als een *cinaedus* of als *effeminatus*, en heeft betrekking op een man die zich aan zijn lusten overgeeft en zowel een actieve als passieve rol in seksuele relaties aanneemt.⁹¹ De reden dat veel van de geruchten te maken hebben met de negatieve connotatie van de *vir mollis* is dat een dergelijke man als zwak en onderdanig beschouwd werd. Een man die zich liet domineren was niet geschikt om keizer te zijn. Voorbeelden van geruchten waarin machthebbers als *vir mollis* worden geportretteerd zien we terug in het geval van Augustus, Tiberius en Domitianus (tevens Julius Caesar, Nero en Vitellius). Zo portretteert het gerucht dat Augustus vreemdgaat met meerdere vrouwen van stand hem als een *vir mollis*, omdat hij zijn *libidines*, “zijn lusten”, niet onder controle zou hebben. Wat we vervolgens zien is dat Suetonius een gerucht van seksuele aard probeert te weerleggen door de aanname van Augustus als *vir mollis* te ontkrachten.⁹² In het geval van Augustus voegt Suetonius er namelijk aan toe dat Augustus' vrienden gemeld hebben dat hij het vreemdgaan *non libidine, sed ratione* deed, “niet uit seksueel verlangen, maar uit politiek inzicht.” Ook de geruchten dat Augustus een passieve rol heeft ingenomen in man/man-geslachtsgemeenschap maken van hem een *vir mollis*, maar ook voor deze geruchten geeft Suetonius een reden om ze niet te geloven. In fragment 5 van de appendix worden geruchten gegeven dat Augustus seks zou hebben gehad met Caesar en Aulus Hirtius in de passieve positie in ruil voor macht of geld; Caesar zou hem vervolgens als adoptiefzoon hebben aangenomen en van Aulus Hirtius zou hij driehonderd sestertiën hebben gekregen. In fragment 6 geeft Suetonius echter aan: *ex quibus sive criminibus sive maledictis infamiam impudicitiae facillime refutavit et praesentis et posteræ vitæ castitate*, “uit deze beschuldigingen of beledigingen heeft hij de smaad van zijn onkuisheid zeer makkelijk weerlegd door de kuisheid van zijn leven nu en hierna.” Suetonius legt dus geruchten omtrent het seksleven van de keizer vast, maar kiest er ook voor om in sommige gevallen deze te weerleggen. Tiberius en Domitianus krijgen een dergelijke verdediging echter niet: waar Suetonius Augustus “vrijspreekt” van het zijn van een *vir mollis*, houdt hij zich stil bij dezelfde geruchten over Tiberius en Domitianus.

Volgens Meister probeert Suetonius de kritische en beschuldigende aard van de geruchten op seksueel gebied evenmin te verbloemen. Hij noemt de geruchten niet omdat hij gelooft dat ze volgens hemzelf waar zijn, maar omdat hun bestaan als bewijs dient voor het bestaan van *infamia*. Daarmee laat Suetonius zien hoe effectief zo'n beschuldigende geruchten waren binnen de Romeinse samenleving. Om een gerucht van *infamia* geloofwaardig te maken, moest de Romeinse orator volgens Cicero voortbouwen op al bestaande geruchten en daar de kwaliteiten van de *vir mollis* aan verbinden.⁹³ Wat hieruit afgeleid kan

⁹⁰ Meister (2014), p. 59.

⁹¹ Meister (2014), p. 61-62; zie ook hoofdstuk 2, pagina 32 over de *exoleti* bij Tiberius, een groep die Meister niet noemt, maar die onder dezelfde categorie vallen als de *vir mollis*.

⁹² Meister (2014), p. 61.

⁹³ Meister (2014), p. 63.

worden – iets waar Meister niet specifiek op in gaat – is dat geruchten over de *infamia* van een keizer voor Suetonius een even belangrijke rol speelden als feiten in geschreven bronnen. Zo gebruikt de historiograaf Tacitus in zijn *Annalen* ook geruchten om over keizer Nero en diens seksuele relatie met zijn moeder Agrippina te schrijven. Wat Suetonius hier dus doet, is een onderzoek presenteren naar de beeldvorming van de Romeinse keizers, omdat hij niet alleen beschrijft wat op papier of steen is overgeleverd, maar ook omdat hij informatie verschaft die in de vorm van geruchten in zijn tijd waren overgeleverd.⁹⁴ Suetonius geeft ook voorbeelden van het Romeinse volk dat zich met de geruchten bezighoudt. In het geval van Augustus en Tiberius wordt de keizer uitgescholden aan de hand van de bestaande geruchten over hem in het theater (zie ook fragment 5 en 12 van de appendix).

De keizerlijke machtsstatus op zichzelf zorgde ook voor het ontstaan van vele van de geruchten omtrent de sekslevens van de keizers. Het lijkt onvermijdelijk voor een keizer om vroeg of laat van een seksuele schanddaad beschuldigd te worden. Twee goede voorbeelden die Meister hiervoor aanhaalt, zijn de geruchten over Augustus' behoefte om maagden te verkrachten en over Domitianus die zijn nicht dwingt een abortus te plegen. Seksuele schanddaaden waren namelijk populaire instrumenten voor politici om hun tegenstanders zwart te maken, omdat geruchten over seks sensationeel en spannend zijn. Ze tekenden snel een negatief beeld van het karakter van de individu in kwestie. Daar komt bij dat er niet echt sprake was van transparantie vanuit het keizerlijke hof naar het Romeinse volk toe. Wat er in het keizerlijke paleis gebeurde, was voor het volk enkel iets om naar te gissen. Toen Augustus de cultus van de Vestaalse Maagden verplaatste van het Forum naar vertrekken op de Palatijn – die aan zijn eigen appartementen grensden – was dat aanleiding om geruchten de wereld in te helpen dat Augustus de maagden liever bij zich in huis had. In het bijzonder toen de cultus in handen kwam van zijn echtgenote Livia, die volgens de geruchten de maagden voor hem geregeld zou hebben.⁹⁵ Domitianus zou Julia Flavia, Titus' dochter, ontboden hebben op het paleis – iets dat niet per se vreemd is –, maar bij haar overlijden werd er gespeculeerd dat zij gestorven was aan de gevolgen van het aborteren van het kind van Domitianus.⁹⁶ Het keizerlijk hof was niet alleen niet transparant, maar werd ook een steeds groter centrum van macht dan het in de beginjaren van het keizerrijk geweest was. Dat betekende dat leden van het keizerlijke hof een grote politieke invloed op de keizer konden krijgen en uitoefenen, wanneer zij seksueel met hem in contact waren. Een voorbeeld hiervan is Augustus die de erfgenaam van Caesar wordt door geslachtsgemeenschap met hem te hebben. Ook Agrippina zou een seksuele relatie met Nero onderhouden hebben en daardoor van grote invloed op hem zijn geweest, tot grote angst van de Romeinse senaat. Lucius Vitellius, Vitellius' vader, zou in politiek aanzien gestegen zijn, omdat hij zijn zoon seksueel zou hebben laten misbruiken door Tiberius op *Capreae*.⁹⁷ Het idee ontstond dus onder het Romeinse volk dat seks een belangrijk instrument was om dicht bij de keizer en zijn machtsstatus te komen.

De seksuele activiteiten en verlangens van de keizers zijn in essentie dus geruchten. Geruchten die Suetonius gebruikt om niet alleen een beeld te vormen van de keizer zelf, maar ook van de keizerlijke machtsstatus. De geruchten dragen bij aan de reputatie en naam van de keizer. Hoe slechter de geruchten, des te groter de *infamia* en des te slechter het beeld dat men van de keizer kreeg. Ook het beeld van de keizerlijke machtsstatus werd op deze wijze gevormd en dat wakkerde op eigen manier de vlam van de geruchten aan. De geruchten dienden namelijk als instrument om karaktermoord te plegen op de keizers en waren “wapens” van politieke tegenstanders om de keizers zwart te maken en hun keizerlijke status te verzwakken. Tegelijkertijd ontstond er door het tekort aan transparantie vanuit het hof en het feit dat het

⁹⁴ Suetonius vermeldt niet of deze geruchten mondeling of schriftelijk aan hem overgeleverd zijn, maar uit termen als *ut ferunt* en *ferebatur* lijkt hij voornamelijk via mondelinge overgave aan de geruchten gekomen te zijn. Het is echter ook mogelijk dat Suetonius deze informatie uit schriftelijke bronnen gehaald heeft. De tijd waarin Suetonius schrijft is immers tientallen jaren na het overlijden van de besproken keizers. De vraag is of dergelijke geruchten de tand des tijds overleven en na 80 of 100 jaar nog steeds in circulatie zijn. Wellicht heeft Suetonius dan ook de termen *ferunt* en *ferebatur* rechtstreeks overgenomen uit een schriftelijke bron, die een melding maakt van een gerucht dat mondeling is overgeleverd.

⁹⁵ Een cultus van Vestaalse Maagden binnen de domus van de keizer komt voor in de *fasti Caeretani* (*Corpus Inscriptionum Latinarum* I², 213) en de *fasti Praenestini* (*Corpus Inscriptionum Latinarum* I², 236); Cassius Dio vermeldt in *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 54.27.3 dat hij het huis van de *rex sacrificulus*, dat maar door één muur van zijn appartementen gescheiden was, aan de Vestaalse Maagden heeft gegeven. Voor meer informatie zie Meister (2014), p. 65.

⁹⁶ Meister (2014), p. 65.

⁹⁷ Meister (2014), p. 66.

een steeds groter machtscentrum werd een beeld dat seksuele schandalen hand in hand gingen met het keizerschap. Hierbij wil ik benadrukken dat Suetonius in eerste instantie slechts de geruchten rondom de keizers vastlegt. Ik ben van mening dat hij heeft ze niet zelf heeft verzonnen om een slecht beeld te tekenen van de keizers. Als hij dit namelijk had willen doen, dan had hij in het geval van Augustus bijvoorbeeld geen negatieve seksuele geruchten gegeven om die vervolgens zelf weer te weerleggen. Hij levert dus de geruchten over zoals deze rondcirculeren, maar hij geeft er in sommige gevallen wel commentaar op, zoals wanneer hij geen waarheid ziet in de geruchten. Voor Suetonius zijn de seksuele activiteiten en verlangens dan ook een onderdeel van zijn geschiedschrijving. Hij wil een geheel beeld geven van de keizer uit alle bronnen die hij vinden kan, zowel geschreven als verbale bronnen, en wanneer hij het er niet mee eens is, geeft hij dat aan.

Goed vs. Slecht: *Divus* vs. *Non-Divus*

Welke conclusies kunnen we trekken uit de resultaten van hoofdstuk 2 wanneer we onderscheid maken tussen de keizers die door de senaat de titel *divus* gekregen hebben in vergelijking met de keizers die deze titel niet ontvangen hebben? Als we de keizers uit dit onderzoek naar de maatstaven van de *divus*-titel onderverdelen krijgen we in het ene kamp Augustus, Vespasianus en Titus – de *divus*-keizers, en in het andere kamp Tiberius en Domitianus – de *non divus*-keizers.

Uit de resultaten van hoofdstuk 3 vallen drie conclusies te trekken:

1. Er zijn zowel keizers mét als keizers zonder *divus*-titel die seksuele activiteiten of verlangens hebben die *binnen* de Romeinse seksuele moraal vallen.
2. Er zijn zowel keizers mét als keizers zonder *divus*-titel die seksuele activiteiten of verlangens hebben die *buiten* de Romeinse seksuele moraal vallen.
3. De toon waarin Suetonius schrijft, is negatief voor keizers zonder *divus*-titel en neutraal/positief voor keizers mét een *divus*-titel.

Zoals ik op pagina 42 in dit hoofdstuk al aangaf, gebruikt Suetonius de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers niet als instrument om hen zwart te maken, maar ze dienen als een historiografische bron – in de vorm van geruchten, die Suetonius verzameld heeft. Deze aanname wordt bevestigd in de resultaten van hoofdstuk 2, omdat Suetonius zowel over de keizers mét *divus*-titel als die zonder *divus*-titel verhalen geeft die buiten de Romeinse seksuele moraal vallen. Als Suetonius de verhalen over hun seksuele schandalen gebruikt zou hebben als propaganda om de keizers intentioneel in een kwaad daglicht te zetten, dan had hij de seksuele activiteiten en verlangens van Augustus en Titus die buiten de Romeinse seksuele moraal vallen, buiten beschouwing gelaten. In de toonzetting die Suetonius gebruikt, is echter wel een duidelijk verschil te zien. Hij is positief over de keizers mét *divus*-titel en negatief over de keizers zonder *divus*-titel.

Bij Augustus, Vespasianus en Titus geeft hij vijf keer aan dat er sprake is van een gerucht: fragment 5 (*infamiam*), fragment 6 (*ut ferunt*), fragment 16 (*ferebatur*), fragment 17 (*Quidam opinantur & si qua omnino fuisset*). In totaal bespreekt hij acht geruchten over de sekslevens van Augustus, Vespasianus en Titus. Bij Tiberius en Domitianus geeft hij één keer aan dat er sprake is van een gerucht. In fragment 19 van de appendix schrijft Suetonius *eratque fama*. Hiermee geeft hij aan dat Domitianus zijn concubines zelf schoor en zwom tussen de meest vulgaire hoeren en dat Domitianus het constante neuken van hem bedworstelen noemde, allebei geruchten zijn. Voor twee van de twaalf beweringen over het seksleven van Tiberius en Domitianus geeft Suetonius dus duidelijk aan dat er sprake is van een gerucht. Bij de rest is dat niet het geval en lijkt het gerucht vaak zelfs als waarheid gepresenteerd te worden door de biograaf. Hij noemt Tiberius' *infamia* in fragment 11 zelfs zó *maiore et turpiore*, “te groot en smerig [voor woorden]”, dat deze *nedum credi fas sit*, “dat het amper mogelijk is geloofd te worden”. Hij schrijft het zo op dat de seksuele activiteiten en verlangens van Tiberius meer neigen naar een waargebeurd verhaal dan naar een gerucht. Ook geeft hij in fragment 18 aan dat er een gerucht bestaat dat Domitianus vroeger arm is geweest, maar het gerucht wordt pas een zekerheid (*satisque constat*) als het gaat over zijn seksuele geschiedenis, namelijk dat hij zich seksueel aanbood aan Clodius Pollio. Ook beschrijft hij dat het “gerucht” dat Domitianus zijn opvolger Nerva verkrachtte bevestigd werd door anderen (*nec defuerunt qui affirmarent*). Bij de keizers mét *divus*-titel is het dus vijf op de acht keer (63 procent van de gevallen) duidelijk dat er sprake is van een

gerucht, terwijl dit bij de keizers zonder *divus*-titel maar één op de zes keer is (17 procent van de gevallen); dit is een significant verschil.

Daarnaast worden door Suetonius driemaal de seksuele activiteiten en verlangens van de *divus*-keizers die buiten de Romeinse seksuele moraal vallen goedgesproken: fragment 4 (wanneer hij het overspel van Augustus goed praat via de monden van zijn vrienden), fragment 6 (wanneer hij aangeeft dat Augustus de beschuldigingen van de smaad van zijn onkuisheid zeer makkelijk weet te weerleggen), fragment 17 (wanneer hij aangeeft dat Domitia wel naar voren was gekomen als er tussen haar en Titus een seksuele relatie geweest zou zijn). Van alle seksuele activiteiten en verlangens die buiten de Romeinse seksuele moraal vallen van Augustus, Vespasianus en Titus worden alleen Augustus' voorkeur voor het openlijk verkrachten van maagden en Titus' seksuele relaties met *exoleti* niet weerlegd of verdedigd. De seksuele schanddaden van Tiberius en Domitianus worden geen enkele keer verdedigd. Ook dit is een significant verschil.

Het antwoord op de tweede deelvraag: “wat is het verschil in het gebruik van de seksuele activiteiten en verlangens voor Suetonius' beeldvorming van de ‘goede’ keizers en de ‘slechte’ keizers?” is simpel: niets. Suetonius gebruikt de seksuele activiteiten en verlangens voor de beeldvorming van ‘goede’ keizers niet op een andere manier dan voor de ‘slechte’ keizers. Wat wél een belangrijk verschil is, is hoe Suetonius de seksuele activiteiten en verlangens presenteert. De ‘goede’ keizers, de keizers mét *divus*-titel, worden veelal verdedigd wanneer zij volgens de Romeinse seksuele moraal over de schreef gaan. De ‘slechte’ keizers, de keizers zonder *divus*-titel, worden gepresenteerd alsof het gros van hun schandalen waar zijn. Het is dus duidelijk dat Suetonius in zijn passages over de sekslevens van de keizers een positiever beeld probeert te schetsen van Augustus, Vespasianus en Titus en een negatiever beeld van Tiberius en Domitianus.

Conclusie

Nu ik de primaire bronnen van Suetonius bestudeerd heb en heb vergeleken met mijn bevindingen over de Romeinse seksuele moraal uit de Vroege Keizertijd zal ik hier in de conclusie de hoofdvraag van dit onderzoek beantwoorden. Voor ik dat doe, vat ik eerst nog de deelvragen die aan dit onderzoek aan bod zijn gekomen samen om een compleet beeld te schetsen van het onderzoek en een duidelijk antwoord op de hoofdvraag te kunnen formuleren.

Wat was de Romeinse seksuele moraal ten tijde van de Vroege Keizertijd? Het antwoord op deze vraag bestaat uit een onderverdeling van drie aspecten: het concept 'naaktheid', seks in de literatuur, en seksuele iconografische afbeeldingen in archeologische vondplaatsen. Het begrip 'naaktheid' had in de tijden van de Late Republiek een negatieve en schandelijke connotatie. De Romeinse man en vrouw moest zijn/haar lichaam voldoende bedekken om schande te voorkomen. Na de inname van Griekenland ontstond er geleidelijk aan een shift in de publieke opinie over naaktheid onder de elite. Vanaf de Vroege Keizertijd ging de elite, waaronder ook verschillende keizers, zich laten afbeelden als Griekse helden met naakte lichamen. Naaktheid werd dus een geaccepteerd schoonheidsideaal in de Vroege Keizertijd. Literaire bronnen zoals de *Ars Amatoria* van Ovidius laten zien wat geaccepteerde vormen van geslachtsgemeenschap waren onder de Romeinse elitemannen in de Vroege Keizertijd. Ovidius bespreekt verschillende standjes zoals de *mulier equitans*, hierbij ligt de man op zijn rug in bed en 'rijdt' de vrouw boven op hem alsof zij op een paard zou zitten. Ovidius geeft aan dat knappe vrouwen in posities moeten liggen waarbij hun gezicht en lichaam goed zichtbaar zijn. Zij kunnen op hun rug liggen of met hun benen tegen de torso van de man aan waarbij hun voeten op zijn schouders rusten. Lelijke vrouwen moeten hun gezicht verbergen en dus veelal op hun buik liggen. Vrouwen die bevallen zijn en waarvan de striae nog zichtbaar zijn moeten tevens op hun buik liggen of seks hebben in de positie van de *celer Parthus* nu beter bekend als *doggy style*. Uit legaliserende bronnen en de epigrammen van Martialis maken we op dat seks tussen twee Romeinse mannen (burgers) niet is toegestaan is en strafbaar en schandelijk is. Een Romeinse eliteman mag echter wel seks hebben met een man die geen Romeins burger is zolang hij de dominante – oftewel penetrerende – positie inneemt en niet de passieve – gepenetreerde – positie. *Fellatio* en *cunnilingus* waren voor de Romeinse man, wiens mond een puur iets was en moest blijven, tevens schandelijke seksuele praktijken. Uit de archeologische bronnen die behandeld zijn zien we voor de eliteklasse overeenkomsten met de literaire bronnen. De seksuele iconografie in Romeinse *villae* en *domus* houdt zich aan een bepaald stramien: man/vrouw relaties in luxueuze of mythologische settingen waarop geen schandelijke seksuele praktijken zichtbaar zijn zoals orale seks of man/man geslachtsgemeenschap tussen twee Romeinse mannen. Daarnaast hadden zij een functie van de aanschouwer amuseren en indruk op hem/haar maken en daarmee de status van de eigenaar van het huis te vergroten. Teksten en afbeeldingen in de lagere klasse van de Romeinse samenleving tonen aan dat het stramien van de elite niet het enige seksuele stramien was. Graffiti tonen aan dat mannen in bordelen wedijverden voor de vrouw die het beste was in orale seks en de afbeeldingen in de suburbane thermen steken de draak met het stramien van de elite en tonen Romeinse elite in standjes waarin zij zich nooit zouden wagen. De seksuele iconografie van het *apodyterium* van de suburbane thermen bevestigt daarmee het stramien van de Romeinse elite: de man moet dominant zijn ook in geslachtsgemeenschap met vrouwen (fig. 10 toont een vrouw die dominant lijkt te zijn); orale seks was niet toegestaan (fig. 11 & 12); en seksuele posities waarbij een man gepenetreerd wordt is niet toegestaan (fig. 13). De afbeeldingen in het *apodyterium* zijn bedoeld geweest als amusement voor de lagere klasse door de draak te steken met de seksuele gewoontes van de elite. Binnen de Romeinse samenleving in de Vroege Keizertijd heeft er dus een beeld bestaan voor de seksuele gebruiken van de elite: een voornamelijk penetrerende vorm van seks waarin de dominantie positie van de Romeinse man verzekerd moest zijn. De verzekerde machtspositie van de Romeinse man en het ontbreken van orale seks en man/man geslachtsgemeenschap tussen twee Romeinse mannen is de essentie van de Romeinse seksuele moraal onder de eliteklasse. Seks was statusbepalend en praktijken die iemands status konden verlagen werden vermeden.

Wat is de toon waarin de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers beschreven worden in het licht van de Romeinse seksuele moraal in de Vroege Keizertijd? Hoe de seksuele activiteiten en verlangens van de keizer passen binnen de Romeinse seksuele moraal is te zien in tabel 1. De toon waarin Suetonius

sprekt over deze seksuele activiteiten en verlangens is zowel positief als negatief. De manier waarop Suetonius schrijft over het seksleven van Vespasianus en Titus is positief, net als over de rest van hun leven. Vespasianus mocht alleen zijn geldzucht kwalijk genomen worden en Titus zou enkel in zijn tijd als lijfwacht in de praetoriaanse garde enkele wreedheden begaan hebben. Wat Suetonius over Vespasianus' seksleven vertelt valt allemaal binnen de Romeinse seksuele moraal, voor Titus is dit niet het geval. Toch heeft dit geen effect op de toon waarin Suetonius schrijft. De toon gedurende het hele stuk over Augustus is positief en wanneer Suetonius aankomt op zijn seksuele geschiedenis is zijn toon neutraal/positief ondanks de vele activiteiten en verlangens die buiten de Romeinse seksuele moraal vallen. De toon tegenover Tiberius en Domitianus is negatief en hun seksuele activiteiten en verlangens vallen ook grotendeels buiten de Romeinse seksuele moraal.

Hoe worden de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers gebruikt als instrument om een beeld te vormen van de keizer en de keizerlijke machtsstatus? Suetonius is qua toon positief voor de keizers die een *divus*-titel ontvangen hebben: Augustus, Vespasianus en Titus en negatief voor hen die deze titel niet hebben: Tiberius en Domitianus. Wat Suetonius niet doet is alleen seksuele activiteiten en verlangens die buiten de Romeinse seksuele moraal vallen toeschrijven aan keizers die geen *divus*-titel hebben en vice versa. De *divus*-keizers begaan óók seksuele activiteiten die buiten de Romeinse seksuele moraal vallen. Suetonius maakt wat de seksuele levens van de keizers betreft dus geen onderscheid in hun door de senaat toegewezen *divus*-status. Hij presenteert de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers in essentie als geruchten. Deze geruchten geven een beeld van de keizer en de keizerlijke machtsstatus net zoals de andere aspecten van de levens van de keizers dat doen. Zij laten zien wat de specifieke verlangens van de keizers zelf waren, maar laten ook zien wat de mogelijkheden zijn voor personen die in een machtspositie van een keizer terechtkomen. Als je keizer bent, opent zich een wereld van mogelijkheden, ook op seksueel gebied. Tiberius was in staat al zijn stoute dromen tot werkelijkheid te maken op zijn eigen privé sekseiland. De geruchten die Suetonius gebruikt zijn instrumenten om een beeld te vormen van de keizers. Ze zijn in het specifiek bedoeld om karaktermoord te plegen. Hoe heftiger de geruchten waren, des te groter werd de *infamia* van de keizer en belastte dit het beeld dat men van hem had. Hoe kon Tiberius ooit een goede keizer zijn als hij zich oraal liet bevredigen door pasgeboren baby's? Suetonius gebruikt de geruchten echter niet zelf om karaktermoord te plegen op de keizers, maar verzamelde deze enkel omdat zij onderdeel vormen van de geschiedenis en de beeldvorming van de keizer. Suetonius deed dus enkel zijn werk als biograaf en geschiedschrijver door deze geruchten te verzamelen. Sommigen van de geruchten kunnen dan ook al decennia oud zijn en ontstaan zijn in de periodes dat de betreffende keizers aan de macht waren. Hoe betrouwbaar die geruchten zijn, blijft de vraag. Suetonius gebruikt de geruchten over de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers dus net als alle andere aspecten uit het leven van de keizers: om een zo compleet mogelijk beeld te geven vanuit de diverse bronnen die hij heeft verzameld over het leven van de keizers.

Wat is het verschil in het gebruik van de seksuele activiteiten en verlangens voor Suetonius' beeldvorming van de 'goede' keizers en de 'slechte' keizers? Niets. Suetonius schijnt alle geruchten omtrent de sekslevens van de keizers in zijn werk op te nemen. Het is logisch dat over slechte keizers, zoals Tiberius en Domitianus, meer slechte geruchten in de omloop gebracht zijn om karaktermoord op hen te plegen. Wat wel duidelijk moge zijn, is dat Suetonius de keizers met *divus*-titel – oftewel de goede keizers – meerdere malen verdedigd als hun seksuele activiteiten en verlangens buiten de Romeinse seksuele moraal vallen.

Laat ik tot slot dan antwoord geven op de hoofdvraag: op welke manier worden de seksuele activiteiten en verlangens van de keizers in de Vroege Keizertijd gebruikt in Suetonius' *De Vita Caesarum* met betrekking tot de beeldvorming van de keizer en zijn keizerlijke machtsstatus? De seksuele activiteiten en verlangens van de keizers uit de Vroege Keizertijd die in Suetonius' *De Vita Caesarum* gebruikt worden dienen als bronnen van geschiedschrijving. Als geruchten op zichzelf geven zij een beeld van de keizer: hoe gedroeg de keizer zich privé?; waar hield hij van op seksueel gebied?; is zijn seksleven als normaal te beschouwen of gaat hij buiten het boekje? Daarnaast geeft het een beeld van de keizerlijke machtsstatus: wat durft een man meer te doen op seksueel gebied wanneer hij in een hoge positie staat?; welke middelen kan een keizer gebruiken om zijn seksuele verlangens tot uiting te brengen? De geruchten kunnen als instrument voor karaktermoord dienen maar ook als amuserende anekdote. De functie van een gerucht verschilt namelijk wanneer we het gerucht van Tiberius' kleine visjes vergelijken met het gerucht van Vespasianus die een vrouw betaalt om met hem naar bed te gaan. De een heeft als functie om te lezer/aanhoorder te

shockeren en de andere om te amuseren. Wat Suetonius daarom naar mijn mening probeert te doen in de *De Vita Caesarum* is laten zien hoeveel verschillende bronnen hij heeft verzameld voor het vastleggen van de levens van de keizers. Niet alleen officiële documenten, maar alles dat bijdraagt aan een beeld van de keizer. Hierbij is hij niet selectief in wat hij schrijft over de keizers. Hij kiest er niet voor om alle negatieve gebeurtenissen achterwege te laten voor de keizers die hij respecteert en alle positieve gebeurtenissen voor de keizers die hij niet respecteert. Daar waar hij het niet eens is met de geruchten geeft hij dat ook aan, door ze proberen te weerleggen en door bewijs te zoeken om aan te tonen dat de geruchten niet waargebeurd kunnen zijn. De seksuele levens van de keizers tonen aan wat voor een biograaf Suetonius was: een die alle bronnen gebruikte die hij vinden kon, of ze waar waren of niet.

Appendix

Latijnse teksten & vertalingen

Augustus

Fragment 1: Augustus' echtgenotes

[62] Sponsam habuerat adulescens P. Servili Isaurici filiam, sed reconciliatus post primam discordiam Antonio, ex postulantibus utriusque militibus ut et necessitudine aliqua iungerentur, privignam eius Claudiam, Fulviae ex P. Clodio filiam, duxit uxorem vixdum nubilem ac similitudine cum Fulvia socru orta dimisit intactam adhuc et virginem. Mox Scriboniam in matrimonium accepit nuptam ante duobus consularibus, ex altero etiam matrem. Cum hac quoque divortium fecit, "pertaesus," ut scribit, "morum perversitatem eius," ac statim Liviam Drusillam matrimonio Tiberi Neronis et quidem praegnantem abduxit dilexitque et probavit unice ac perseveranter.

Toen hij jong was, had hij zich verloofd met de dochter van Publius Servilius Isauricus, maar toen hij zich verzoende met Antonius na hun eerste ruzie, en dat beiden, op dringend verzoek van de soldaten, ook verbonden zouden worden door een of andere verwantschap, is hij zijn [Antonius] stiefdochter Claudia, dochter van Fulvia bij Publius Clodius en nog maar nauwelijks huwbaar, getrouwd. Maar toen een gespannen verhouding ontstaan was met zijn schoonmoeder Fulvia, is hij van haar, nog onaangeraakt en een maagd, gescheiden. Spoedig is hij in het huwelijk getreden met Scribonia, die ervoor met twee ex-consuls was getrouwd, en ook moeder was bij een van hen. Toen is hij ook van haar gescheiden. "Zat van haar verdorvenheid van gewoontes" zoals hij schrijft, en heeft onmiddellijk Livia Drusilla uit haar huwelijk met Tiberius Nero geleid, hoewel ze zwanger was, en heeft uitsluitend haar liefgehad volhardend goedgekeurd.

Fragment 2: Augustus dwingt Tiberius om te scheiden

[63] ..., Tiberium privignum suum elegit coegitque praegnantem uxorem et ex qua iam pater erat dimittere. ...

[63] ..., hij heeft Tiberius, zijn stiefzoon, gekozen en hij heeft hem gedwongen zich van zijn zwangere echtgenote, bij wie hij al als vader was, te scheiden. ...

Fragment 3: De schanddaden van de Juliae

[65] Sed laetum eum atque fidentem et subole et disciplina domus Fortuna destituit. Iulias, filiam et neptem, omnibus probis contaminatas relegavit; ...

Fortuna heeft hem achtergelaten, verheugd etc., door de discipline van het huis

[65] Maar Fortuna heeft zijn blijheid en vertrouwen in zowel zijn nageslacht als de strenge opvoeding van zijn huis in de steek gelaten. Hij heeft de Julia's, dochter en kleindochter, verbannen, bedorven door alle schanddaden. ...

Fragment 4: Augustus, de hypocriet en echtbreker

[69] Adulteria quidem exercuisse ne amici quidem negant, excusantes sane non libidine, sed ratione commissa, quo facilius consilia adversariorum per cuiusque mulieres exquireret. M. Antonius super festinatas Liviae nuptias obiecit et feminam consularem e triclinio viri coram in cubiculum abductam, rursus in convivium rubentibus auriculis incomptiore capillo reductam; dimissam Scriboniam, quia liberius doluisset nimiam potentiam paelicis; condiciones quaesitas per amicos, qui matres familias et adultas aetate virgines denudarent atque perspicerent, tamquam Toranio mangone vendente. Scribit etiam ad ipsum haec familiariter adhuc necdum plane inimicus aut hostis: "Quid te mutavit? Quod reginam in eo? Uxor mea est. Nunc coepi an abhinc annos novem? Tu deinde solam Drusillam inis? Ita valeas, uti tu, hanc epistulam

cum leges, non inieris Tertullam aut Terentillam aut Rufillam aut Salviam Titiseniam aut omnes. An refert, ubi et in qua arrigas?"

[69] Dat hij zich ook bezig heeft gehouden met overspel dat ontkennen zelfs zijn vrienden niet, die als excuus gaven dat dit zeker niet uit seksueel verlangen, maar uit politiek inzicht was gedaan, waardoor hij gemakkelijker kon informeren naar de plannen van zijn tegenstanders via de vrouwen van hen. Marcus Antonius heeft hem verweten, boven op het feit dat hij overhaast een huwelijk met Livia aangegaan was, ook de vrouw van een ex-consul weg te leiden uit de eetkamer van haar man naar de slaapkamer ten overstaan van iedereen, en opnieuw naar de eettafel terug te voeren met roodgloeiende oortjes en met verwardere haren. (Ook had hij beweerd) dat Scribonia was weggezonden, omdat zij te openlijk bedroefd was geweest over de te grote invloed van een maîtresse; dat afspraakjes door zijn vrienden waren verworven, die *matronae* en maagden van volwassen leeftijd zouden ontblootten en nauwkeurig inspecteren, alsof Torianius de slavenhandelaar aan het verkopen was. Hij heeft ook aan hem deze dingen geschreven nog op vertrouwde wijze en nog niet compleet als vijand of tegenstander: "wat heeft jou veranderd? Omdat ik seks heb met een koningin? Zij is mijn echtgenote. Ben ik nu begonnen of al negen jaar geleden? Jij dan hebt alleen seks met Drusilla? Ben jij zo sterk dat als jij, wanneer jij deze brief leest, niet naar bed bent geweest met Tertulla of Terentilla of Rufilla of Salvia Titensia of met hen allemaal. Is het van belang, waar en in wie jij een erectie krijgt?"

Fragment 5: Roddels van zijn vijanden

[68] Prima iuventa variorum dedecorum infamiam subiit. Sextus Pompeius ut effeminatum insectatus est; M. Antonius adoptionem avunculi stupro meritum; item L. Marci frater, quasi pudicitiam delibatam a Caesare Aulo etiam Hirtio in Hispania trecentis milibus nummum substraverit solitusque sit crura suburere nuce ardenti, quo mollior pilus surgeret. Sed et populus quondam universus ludorum die et accepit in contumeliam eius et adsensu maximo conprobavit versum in scaena pronuntiatum de gallo Matris Deum tympanizante: Videsne, ut cinaedus orbem digito temperat?"

[68] In zijn vroege jeugd heeft hij een smaad van verschillende schanddaden ondergaan. Sextus Pompeius heeft hem bespot van verwijfdheid. Marcus Antonius dat hij zijn adoptie verdiend heeft door ongeoorloofde geslachtsgemeenschap met zijn oom. De broer van Marcus, Lucius, idem dito, nadat hij als het ware zijn kuisheid aan Caesar had gegeven, hij ook onder Aulus Hirtius in Spanje voor 300 sestertiën heeft gelegen en dat hij eraan gewend zou zijn, zijn benen een beetje te schroeien met een gloeiende noot, waardoor het haar zachter zou zijn geworden. Maar ook ooit op een dag van de spelen heeft het volk in zijn geheel hem beledigend behandeld en heeft met de grootste instemming deze leus bevestigd, die op het toneel verkondigd was door een priester van de Moeder der goden, die op zijn tamboerijn sloeg: "zie jij, hoe een homo de wereld met zijn vinger bestuurt?"

Fragment 6: Augustus en zijn lust voor maagden

[71] Ex quibus sive criminibus sive maledictis infamiam impudicitiae facillime refutavit et praesentis et posteræ vitæ castitate; item lautitiarum invidiam, cum et Alexandria capta nihil sibi præter unum murrinum calicem ex instrumento regio retinuerit et mox vasa aurea assiduissimi usus conflaverit omnia. Circa libidines haesit, postea quoque, ut ferunt, ad vitiandas virgines promptior, quæ sibi undique etiam ab uxore conquirerentur. ...

[71] Uit deze beschuldigingen of beledigingen heeft hij de smaad van zijn onkuisheid zeer makkelijk weerlegd door de kuisheid van zijn leven nu en hierna. Zo ook het verwijt van weelde, toen hij Alexandria in had genomen hij niets voor zichzelf uit het koninklijke meubilair heeft gehouden behalve één agaten beker en hij heeft spoedig alle gouden vazen voor alledaags gebruik omgesmolten. Hij is blijven hangen in zijn seksuele begeertes, ook later, zo wordt gezegd, van het openlijker verkrachten van maagden, die voor hem overal vandaan bijeengebracht zouden worden, zelfs door zijn vrouw. ...

Fragment 7: Haat jegens Augustus

[27] ... In eadem hac potestate multiplici flagravat invidia. Nam et Pinarium equitem R., cum contionante se admissa turba paganorum apud milites subscribere quædam animadvertisset, curiosum ac speculatorem ratus coram confodi imperavit; et Tedium Afrum consulem designatum, quia factum quoddam suum

maligno sermone carpsisset, tantis conterruit minis, ut is se praecipitaverit; et Quintum Gallium praetorem, in officio salutationis tabellas duplices veste tectas tenentem, suspicatus gladium occulere, nec quicquam statim, ne aliud inveniretur, ausus inquirere, paulo post per centuriones et milites raptum e tribunali servilem in modum torsit ac fatentem nihil iussit occidi, prius oculis eius sua manu effossis; quem tamen scribit conloquio petito insidiatum sibi coniectumque a se in custodiam, deinde urbe interdicta dimissum naufragio vel latronum insidiis perisse. ...

[27] ... Op dezelfde wijze heeft hij in deze functie bij verscheidene gelegenheden haat opgewekt. Namelijk toen hij een toespraak gaf tot de soldaten, nadat hij een menigte van burgers erbij had toegelaten, had hij opgemerkt dat de Romeinse ridder Pinarius iets aan het opschrijven was, en menend dat hij nieuwsgierig en een spion was, heeft hij bevolen dat hij waar iedereen bij is, werd neergestoken. Ook Tedijs Afer, een aankomend consul, omdat hij een of andere handeling van hem [Augustus] had bespot met boosaardig geklets, heeft hij zo afgemat met zo'n heftige bedreigingen dat hij zelfmoord gepleegd zou hebben. Maar ook Quintus Gallius, een praetor, hield tijdens het eerbetoon van een begroeting een dubbel schrijfplankje onder zijn gewaad verborgen. Augustus heeft hem er toen van verdacht een zwaard te verbergen, maar omdat hij dit niet meteen gedurfd heeft te onderzoeken, opdat hij niet iets zou vinden, heeft hij hem kort daarna door centurions en soldaten laten martelen alsof hij een slaaf was, nadat zij hem van het podium af hadden getrokken, en heeft hij bevolen hem te doden, ook al bekende hij niets. Eerst werden de ogen van Quintus door Augustus' eigen hand doorboord. Augustus zelf schrijft echter dat, nadat Quintus gevraagd had om een audiëntie, hij een aanslag gepleegd heeft op hem en door hem in de gevangenis is gegoooid. Vervolgens is hij weggezonden, verbannen uit de stad, en is hij ofwel bij een schipbreuk of door de listen van struikrovers om het leven gekomen. ...

Tiberius

Fragment 8: Augustus over Tiberius

[23] ... Adduci tamen nequeo quin existimem, circumspectissimum et prudentissimum principem in tanto praesertim negotio nihil temere fecisse; sed vitiis Tiberi virtutibusque perpensis potiores duxisse virtutes, praesertim cum et rei p. causa adoptare se eum pro contione iuraverit et epistulis aliquot ut peritissimum rei militaris utque unicum p. R. praesidium prosequatur. ...

[23] ... Toch kan ik er niet toe geleid worden dat ik zal geloven, dat de meest bedachtzame en verstandige keizer, vooral in zo'n grote onderneming, zonder reden heeft gehandeld. Maar dat, nadat hij [Augustus] de gebreken en verdiensten van Tiberius nauwkeurig tegen elkaar heeft afgewogen, de verdiensten als belangrijker had beschouwd. Vooral aangezien hij ook voor de volksvergadering gezworen had dat de reden om te hem adopteren ten behoeve van de staat was geweest en dat hij in een aantal brieven zou hebben geschreven dat Tiberius zeer kundig in militaire zaken was en de enige bescherming voor het Romeinse volk. ...

Fragment 9: Tiberius als goede keizer

[33] Paulatim principem exseruit praestititque etsi varium diu, commodiorem tamen saepius et ad utilitates publicas proniorem. ...

[33] Langzamerhand heeft hij zich als keizer laten zien en heeft hij zich overtroffen hoewel lange tijd afwisselend, toch vriendelijker en vaker ook toegewijder voor het welzijn van het volk. ...

Fragment 10: Tiberius' sekseiland

[XLIII] Secessu vero Caprensi etiam sellaria excogitavit, sedem arcanarum libidinum, in quam undique conquisiti puellarum et exoletorum greges monstrosique concubitus repertores, quos spintrias appellabat, triplici serie conexi, in vicem incestarent coram ipso, ut aspectu deficientis libidines excitaret. Cubicula plurifariam disposita tabellis ac sigillis lascivissimarum picturarum et figurarum adornavit librisque Elephantidis instruxit, ne cui in opera edenda exemplar imperatae schemae deesset. In silvis quoque ac nemoribus passim Venerios locos commentus est prostantisque per antra et cavas rupes ex utriusque sexus pube Paniscorum et Nympharum habitu, quae palam iam et vulgo nomine insulae abutentes "Caprineum" dictitabant.

[43] Maar in zijn buitenverblijf in *Capreae* heeft hij [Tiberius] ook vertrekken bedacht, dé plaats voor zijn geheime seksuele begeertes, waar van overal vandaan bijeengezochte groepen van meisjes en volwassen mannelijke hoeren, uitvinders van weerzinwekkende neukpartijen, die hij anaalhoeren noemde, met elkaar verweven in drievoudige aaneenschakelingen, zichzelf afwisselend en openlijk onteerden voor hem, opdat hij zijn impotenties kon opgeilen door te kijken naar zijn seksuele verlangens. Hij heeft de slaapvertrekken, die op veel manieren waren ingericht, versierd met schilderijen en beelden van de meest uitgelaten representaties en standjes en uitgerust met de boeken van Elephantis, opdat voor hem een voorbeeld van het voorgeschreven standje niet ontbrak bij de daden die verricht moeten worden. Ook in de bossen en wouden heeft hij overal seksplekken bedacht, waar uit beiden geslachten in jonge manschappen in het uiterlijk van Pan figuren en nimfen zij zichzelf openlijk aanbieden door de grotten en holle kliffen heen, deze [plek] werd al publiekelijk bekend en massaal in de naam van het eiland “Geiteneiland” genoemd.

Fragment 11: Tiberius’ seksuele fantasieën

[44] Maiore adhuc ac turpiore infamia flagravat, vix ut referri audirive, nedum credi fas sit, quasi pueros primae teneritudinis, quos pisciculos vocabat, institueret, ut natanti sibi inter femina versarentur ac luderent lingua morsuque sensim adpetentes; atque etiam quasi infantes firmiores, necdum tamen lacte depulsos, inguini ceu papillae admoveret, pronior sane ad id genus libidinis et natura et aetate. Quare Parrasi quoque tabulam, in qua Meleagro Atalanta ore morigeratur, legatam sibi sub condicione, ut si argumento offenderetur decies pro ea sestertium acciperet, non modo praetulit, sed et in cubiculo dedicavit. Fertur etiam in sacrificando quondam captus facie ministri acerram praeferentis nequisse abstinere, quin paene vixdum re divina peracta ibidem statim seductum constupraret simulque fratrem eius tibicinem; atque utrique mox, quod mutuo flagitium exprobrant, crura fregisse.

[44] Hij brandde door een te grote en smerige slechte reputatie, die nauwelijks verteld of gehoord kan worden, laat staan dat het mogelijk is geloofd te worden, omdat hij zogenaamd jongens van de jongste jeugdigheid, die hij zijn visjes noemde, had geleerd, wanneer hij ging zwemmen, tussen zijn dijen heen en weer te drijven en hem te bevredigen met hun tong en nauwelijks merkbare beten. En ook baby’s, lichamelijk sterker, maar echter nog niet van de moedermelk weggehaald, gebruikt hij op zijn penis alsof het een tepel is. Dit is zeker gemakkelijker voor deze manier van seksuele lust door zowel de natuurlijke neiging en de leeftijd van de baby. Daarom, toen hem een schilderij van Parrhasius was nagelaten waarop Atalanta zich met haar mond gaf aan Meleager, onder de voorwaarde, dat als hij beledigd was door het onderwerp hij een miljoen sestertiën zou ontvangen in plaats van dit [schilderij], niet alleen heeft hij het verkozen [boven het geld], maar hij heeft het ook in zijn slaapkamer opgehangen. Er wordt ook gezegd dat hij zelfs ooit bij een offergave, gegrepen door de schoonheid van de dienaar, die het wierrookstijve voor zich uitdraagt, niet heeft kunnen inhouden, dat hij nog maar nauwelijks voordat de ceremonie voltooid was, op dezelfde plek meteen de verleidelijke jongen en zijn broer, de fluitspeler, verkrachtte. En vervolgens bij beiden de benen heeft laten breken, omdat zij beurtelings klaagden over de misdaad.

Fragment 12: Tiberius’ reputatie

[45] Feminarum quoque, et quidem illustrium, capitibus quanto opere solitus sit includere, evidentissime apparuit Malloniae cuiusdam exitu, quam perductam nec quicquam amplius pati constantissime recusantem delatoribus obiecit ac ne ream quidem interpellare desiit, “ecquid paeniteret”; donec ea relicto iudicio domum se abripuit ferroque transegit, obscaenitate oris hirsuto atque olido seni clare exprobrata. Unde nota in Atellanico exhodio proximis ludis adsensu maximo excepta percrebuit, “hircum vetulum capreis naturam ligurare.”

[45] Hij was het ook gewend zich te vergrijpen aan de hoofden van vrouwen met zo’n grote inspanning, is het meest overduidelijk gebleken uit de dood van een zekere Mallonia. Zij was naar hem geleid en was zeer volhardend om niet wat dan ook maar meer te ondergaan. Toen heeft hij haar, toen ze hem heeft afgewezen, uitgeleverd aan de aanklagers en hij hield zelfs niet op de rechtszaak te onderbreken, “spijt het haar soms?” Totdat zij, toen zij de rechtszaak had verlaten, zich uit de voeten maakte naar huis en met een mes heeft doorboord, de harige en stinkende oude man openlijk verwijtend om de schaamteloosheid van zijn mond. Daarom was een belediging in een Atellanisch vrolijk naspel bij de volgende stukken,

ontvangen met groot applaus, algemeen bekend geworden; “de oude geile bok die likt aan de geslachtsdelen van reeën.

Vespasianus

Fragment 13: Vespasianus' hebzucht

[16] Sola est, in qua merito culpetur, pecuniae cupiditas. ...

[16] Het was alleen zijn hebzucht voor geld, welke men met recht ten zeerste mocht afkeuren. ...

Fragment 14: Vespasianus' minnaressen

[21] Ordinem vitae hunc fere tenuit. In principatu maturius semper ac de nocte vigilabat; dein perlectis epistulis officiorumque omnium breviariis, amicos admittebat, ac dum salutabatur, et calciabat ipse se et amiciebat; postque decisa quaecumque obvenissent negotia gestationi et inde quieti vacabat, accubante aliqua pallacarum, quas in locum defunctae Caenidis plurimas constituerat; a secreto in balineum tricliniumque transibat. Nec ullo tempore facilius aut indulgentior traditur, eaque momenta domestici ad aliquid petendum magno opere captabant.

[21] Hij hield over het algemeen deze manier van zijn leven aan. In de loop van zijn keizerschap bleef hij altijd de hele nacht wakker. Vervolgens, toen hij zijn brieven had doorgelezen en de korte overzichten van al zijn taken, haalde hij zijn vrienden erbij, en terwijl hij werd begroet, deed hij zelf zijn schoenen aan en kleepte hij zich aan. Nadat hij wat dan ook maar afgehandeld had en de staatszaken zich hadden voorgedaan, nam hij wat vrije tijd voor een ommetje en daaropvolgend een dutje, liggend bij één van zijn minnaressen, die hij verschillenden had aangesteld in de plaats van de gestorven Caenis. In afzondering ging hij in bad en naar de eetkamer. En er wordt gezegd dat hij op geen enkel tijdstip vriendelijker en genadiger was, dat op deze momenten zijn personeel probeerden gedaan te krijgen wat er ook maar verzocht moest worden met groot effect.

Fragment 15: Vespasianus' humor

[22] Et super cenam autem et semper alias comissimus multa ioco transigebat; erat enim dicacitatis plurimae, etsi scurrilis et sordidae, ut ne praetextatis quidem verbis abstineret. Et tamen nonnulla eius facetissima exstant, in quibus et haec. Mestrium Florum consularem, admonitus ab eo “plaustra” potius quam “plostra” dicenda, postero die “Flaurum” salutavit. Expugnatus autem a quadam, quasi amore suo deperiret, cum perductae pro concubitu sestertia quadringenta donasset, admonente dispensatore, quem ad modum summam rationibus vellet inferri: “Vespasiano,” inquit, “adamato.”

[22] Verder zowel tijdens de maaltijd als tijdens alle andere dingen was hij altijd zeer vriendelijk en voltooide hij veel zaken met een grap. Want hij had de meeste humor, ook al was die lachwekkend en schunnig, zodat hij zich zelfs niet onthield van ontuchtige gezegdes. En toch toonden aanzienlijk veel van zijn opmerkingen zich als zeer gevat, onder welke ook deze: de ex consul Mestrius Florus, die hem herinnerde aan dit, dat “plaustra” beter kan worden gezegd dan “plostra”, begroette hij de volgende dag als “Flaurus”. Toen hij echter overmeesterd was door een zekere vrouw, alsof zij door liefde voor hem ten gronde was gegaan, toen hij haar haar voorbracht om seks te hebben, had hij haar vierhonderd sestertien gegeven, toen de schatmeester hem eraan herinnerde, hoe hij wilde dat deze som in de rekeningen werd geboekt, zei hij: “voor het begeren van Vespasianus”.

Titus

Fragment 16: Titus' lusten

[7] Praeter saevitiam suspecta in eo etiam luxuria erat, quod ad mediam noctem comissiones cum profusissimo quoque familiarium extenderet; nec minus libido propter exoletorum et spadonum greges propterque insignem reginae Berenices amorem, cui etiam nuptias pollicitus ferebatur; ...

[7] Behalve de wreedheid, werd hij ook verdacht van een uitbundige levensstijl, omdat hij tot midden in de nacht drinkgelagen uitstrecte met de meest uitgelatene van zijn vrienden. En niet minder wat betreft zijn

seksuele lust wegens de hordes van mannelijke prostituees en eunuchen en wegens zijn opvallende liefde voor koningin Berenice, aan wie hij zelfs, zoals gezegd werd, een huwelijk had beloofd. ...

Fragment 17: Titus' affaire

[10] Inter haec morte praeventus est maiore hominum damno quam suo. Spectaculis absolutis, in quorum fine populo coram ubertim flevit, Sabinos petit aliquanto tristior, quod sacrificanti hostia aufugerat quodque tempestate serena tonuerat. Deinde ad primam statim mansionem febrim nactus, cum inde lectica transferretur, suspexisse dicitur dimotis pallulis caelum, multumque conquestus eripi sibi vitam immerenti; neque enim exstare ullum suum factum paenitendum excepto dum taxat uno. Id quale fuerit, neque ipse tunc prodidit neque cuiquam facile succurrat. Quidam opinantur consuetudinem recordatum, quam cum fratris uxore habuerit; sed nullam habuisse persancte Domitia iurabat, haud negatura, si qua omnino fuisset, immo etiam gloriatura, quod illi promptissimum erat in omnibus probis.

[10] Tijdens deze dingen is hij voortijdig gestorven, voor een groter verlies voor de mensen dan hemzelf. Nadat de spelen waren voltooid, tijdens welke hij op het einde rijkelijk had gehuild ten overstaan van het volk, is hij naar het land van de Sabijnen gegaan, heel wat droeviger, omdat bij het slachten een offerdier was weggevlucht en omdat het had gedonderd in een heldere hemel. Vervolgens meteen bij de eerste overnachtingsplaats kreeg hij koorts, toen hij daarvandaan op een draagbed werd vervoerd, wordt gezegd dat hij omhoog heeft gekeken naar de hemel, toen hij de gordijnen openmaakte, en veel jammerend dat zijn leven wordt weggerukt van zijn onschuldige zelf. Want hij schat dat geen enkele van zijn daden erboven uitsteekt om spijt van te hebben behalve één. Wat dit is geweest, heeft hij toen noch zelf gezegd, noch schoot het wie dan ook makkelijk te binnen. Sommigen meenden dat hij zich herinnerde aan de tedere relatie, die hij met de echtgenote van zijn broer zou hebben gehad. Maar Domitia zwoer met plechtige eed niet iets dergelijks te hebben gehad, hoewel zij het geenszins zou ontkennen, als dit überhaupt was gebeurd, maar er zelfs over zou opscheppen, omdat zij meest openlijk was in al haar schandalige daden.

Domitianus

Fragment 18: Domitianus' armoede

[1] ... Pubertatis ac primae adulescentiae tempus tanta inopia tantaque infamia gessisse fertur, ut nullum argenteum vas in usu haberet. Satisque constat Clodium Pollionem praetorium virum, in quem est poema Neronis quod inscribitur "Luscio", chirographum eius conservasse et nonnumquam protulisse noctem sibi pollicentis; nec defuerunt qui affirmarent, corruptum Domitianum et a Nerva successore mox suo. ...

[1] ... Er wordt gezegd dat hij in zijn puberteit en eerste jaren van volwassenheid heeft doorgebracht in zo'n enorme armoede en zo'n enorme schande, dat hij niet eens een zilveren beker in gebruik had. En het is zeker ook bekend dat oud-praetor Clodius Pollio, tot wie het gedicht genaamd 'Aan Luscio' van Nero is geschreven, een eigenhandig geschreven briefje van Domitianus in handen had en soms tevoorschijn haalde, in welke hij zich aanbood voor een nacht met hem. En niet ontbraken zij, die bevestigden dat Domitianus ook door zijn latere opvolger Nerva verkracht is. ...

Fragment 19: Domitianus' wreedheid

[22] Libidinis nimiae, assiduitatem concubitus velut exercitationis genus clinopalen vocabat; eratque fama, quasi concubinas ipse develleret naretque inter vulgatissimas meretrices. Fratris filiam adhuc virginem oblatam in matrimonium sibi cum devinctus Domitiae nuptiis pertinacissime recusasset, non multo post alii conlocatam corripit ultro et quidem vivo etiam tum Tito; mox patre ac viro orbatam ardentissime palamque dilexit, ut etiam causa mortis existerit coactae conceptum a se abigere.

[22] Hij had een overvloed aan seksuele begeerte, hij noemde het voortdurende neuken, bedworstelen, alsof het een soort van training was. Ook ging het gerucht, dat hij zijn concubines zelf scheerde en zwom tussen de meest vulgaire hoeren. Bovendien had hij de dochter van zijn broer, die als maagd aan hem werd aangeboden in huwelijk, meest hardnekkig afgewezen, omdat hij verbonden was in een huwelijk met Domitia, niet lang na zij aan een ander uitgehuwelijkt was, heeft hij haar verkracht en dat terwijl Titus zelfs nog in leven was! Spoedig daarop, toen zij van vader en echtgenote was beroofd, heeft hij haar het

hartstochtelijkst en voor ieders ogen liefgehad, dat hij ook de reden van haar dood is geworden door haar te dwingen om haar ongeboren kind te aborteren.

Bibliografie

- Anguissola, A. (2010). *Intimità a Pompei. Riservatezza, condivisione e prestigio negli ambienti ad alcova di Pompei*. Berlijn: Walter de Gruyter.
- Blanshard, A. J. L. (2010). "Roman Vice," in *Sex: Vice and Love from Antiquity to Modernity*. Hoboken (NJ): Wiley-Blackwell.
- Boswell, J. (1980). *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality*. Chicago: Chicago University Press.
- Caldwell, L. (2015). *Roman Girlhood and the Fashioning of Femininity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cantarella, E. & Jacobelli, L. (1999). *Pompei: I volti dell'amore*. Milaan: Mondadori Editore.
- Cantarella, E. (2002). Marriage and Sexuality in Republican Rome: A Roman Conjugal Love Story. In M. C. Nussbaum & J. Sihvola (Reds.), *The Sleep of Reason: Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*. Chicago (IL): University of Chicago Press.
- Clarke, J. R. (2001). *Looking at Lovemaking: Constructions of Sexuality in Roman Art 100 B.C.–A.D. 250*. Berkeley (CA): University of California Press.
- Clarke, J. R. (2019). Looking and laughing in ancient Rome: humor in the visual culture. *Lampas, jaargang 52*(2), 195-213.
- Dierichs, A. (1997). *Erotik in der Römischen Kunst*. Mains am Rhein: Philipp von Zabern.
- Dixon, S. (2011). From Ceremonial to Sexualities: A Survey of Scholarship on Roman Marriage. In B. Rawson (Red.), *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds* (pp 345-261). Hoboken (NJ): Wiley-Blackwell.
- Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality, Volume 1: an Introduction* (R. Hurley, Vert.). New York City (NY): Pantheon Books.
- Freisenbruch, A. (2010). *Caesars' Wives: Sex, power, and politics in the Roman Empire*. New York City (NY): Simon & Schuster.
- Grubbs, J. E. (2002). *Women and the law in the Roman Empire: A sourcebook on marriage, divorce and widowhood*. London: Routledge.
- Hallett C. H. (2005). *The Roman Nude: Heroic Portrait Statuary 200 B.C.-A.D. 300*. New York City (NY): Oxford University Press.
- McGinn, T. A. J. (2007). *The economy of prostitution in the Roman world: a study of social history & the brothel*. Ann Arbor (MI): University of Michigan Press.
- Meister, J. B. (2014). Reports about the „Sex Life“ of Early Roman Emperors – An Example of Character Assassination? In E. Shiraev & M. Icks (Reds.), *Character Assassination Throughout the Ages* (pp 59-81). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Pollini, J. (1999). The Warren Cup: Homoerotic Love and Symposial Rhetoric in Silver. *The Art Bulletin, Vol. 81*(1), 21-52.
- Richlin, A. (1992). *The Garden of Priapus: Sexuality and Aggression in Roman Humor*. New York City (NY): Oxford University Press.

- Ritter, S. (2017). Zur Situierung Erotischer Bilder in der Pompejanischen Wandmalerei. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Band 132*, 225-270.
- Shuckburgh, E. S. (1979). *The Twelve Caesars* (E. S. Shuckburgh, Comm. & R. Graves, Vert.). London: Penguin Books.
- Sitalsing, S. (2016). *Mark: Portret van een Premier*. Amsterdam: Prometheus.
- Stähli A. (1999). *Die Verweigerung der Lüste. Erotische Gruppen in der antiken Plastik*. Berlin: Reimer.
- Varone, A. (2002). *Erotica Pompeiana. Love inscriptions on the Walls of Pompeii* (R. P. Berg, Vert.). Rome: L'Erma di Bretschneider.
- Vout, C. (2013). *Sex on show: seeing the erotic*. London: British Museum Press.
- Williams, C. A. (2009). *Roman Homosexuality*. New York City (NY): Oxford University Press.
- Wolff, M. (2018). *Fire and Fury: inside the Trump White House*. New York City (NY): Henry Holt & Company.